

Univerzita Karlova
Přírodovědecká fakulta

Studijní program: Demografie

Studijní obor: Demografie

Bc. Ondřej Procházka

Populační vývoj postsocialistických zemí EU na státní
i regionální úrovni v kontextu druhého demografického přechodu

Population development in the post-socialist countries of EU at both national
and regional level in the context of the second demographic transition

Diplomová práce

Školitel: RNDr. Luděk Šídlo, Ph.D.

Praha, 2021

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze, 19. 06. 2021

(Bc. Ondřej Procházka)

Chtěl bych poděkovat svému školiteli, RNDr. Lud'ku Šídlovi, Ph.D., za příkladné vedení práce, mnoho přínosných rad, rychlou komunikaci a vstřícný přístup. Dále děkuji své rodině za neustálé rady a podporu, lásku a vytvoření vhodných podmínek pro psaní. Z mých kamarádů bych chtěl poděkovat zejména Mgr. Vaškovi Jančurovi za jeho rady, přátelství a nikdy neutuchající podporu, která mi opakovaně pomohla se posunout v životě dál. Chtěl bych také poděkovat Mgr. Kubovi Vachuškovi za cenné rady, kamarádství a pomoc při shánění chybějících dat.

Populační vývoj postsocialistických zemí EU na státní i regionální úrovni v kontextu druhého demografického přechodu

Abstrakt

Tato diplomová práce má za cíl analyzovat změny v demografickém chování v postsocialistických zemích dnešní EU a konfrontovat je s konceptem druhého demografického přechodu, případně s dalšími alternativními koncepty, které jsou v teoretické části podrobněji diskutovány. Zahrnuto bylo období mezi lety 1980–2018, tedy krátce před transformací, v období transformace a po transformaci. Analytická část sestává ze tří celků: státní a regionální analýzy s doplněním výsledků z výběrového šetření GGS. Výsledky potvrdily specifičnost tohoto regionu, odlišnost vývoje tradičních států a liberálních zemí, značnou regionální diferenciaci ve vývoji demografických ukazatelů a odlišné příčiny demografických změn v zemích, které byly transformací nejvíce zasaženy (Bulharsko, Rumunsko a částečně Pobaltí). Závěry korespondují s předchozími výzkumy, které zdůrazňují potřebu uvažovat různé regionálně specifické trajektorie vývoje, případně použití různorodých konceptů.

Klíčová slova: druhý demografický přechod, GGS, koncept odkládání plodnosti, koncept sociální anomie, postsocialistické země, regionální úroveň, státní úroveň

Počet znaků bez mezer: 134 027

Population development in the post-socialist countries of EU at both national and regional level in the context of the second demographic transition

Abstract

This diploma thesis aims to analyse changes in demographic behaviour in the post-socialist countries of today's EU and confront them with the concept of the second demographic transition, or other alternative concepts, which are detailly discussed in the theoretical part. The period between 1980–2018 was covered – shortly before, during and after the transformation period. The analytical part consists of three parts: state and regional analysis with the addition of results from the GGS sample survey. The results confirmed the specificity of this region, differences in the development of traditional and liberal countries, significant regional differentiation in the development of demographic indicators and different causes of demographic change in the countries most affected by the transformation (Bulgaria, Romania and partially the Baltic states). The conclusions correspond to previous research, which emphasizes the need to consider different region-specific development trajectories, or the use of diverse concepts.

Keywords: GGS, postponement transition concept, post-socialist countries, regional level, second demographic transition, social anomie concept, state level

Number of characters without blank spaces: 134 027

OBSAH

Seznam obrázků	6
Seznam tabulek	8
Přehled použitých zkratk	9
1 Úvod.....	10
2 Koncept druhého demografického přechodu: teorie a praxe.....	12
2.1 Teoretický rámec	12
2.2 Diskuse a zhodnocení relevance konceptu	14
2.3 Alternativní koncepty a souběžné změny reprodukčního chování	17
2.3.1 Koncept odkládání plodnosti (postponement transition).....	17
2.3.2 Koncept sociální anomie.....	18
2.3.3 RWA model	19
2.3.4 Antikoncepční revoluce.....	20
2.3.5 Sexuální revoluce.....	20
2.3.6 Genderová revoluce	21
2.4 Shrnutí literatury se zaměřením na postkomunistické země.....	21
3 Metodika.....	23
3.1 Cíle, výzkumné otázky a hypotézy	23
3.2 Data.....	24
3.2.1 Datové zdroje na státní úrovni.....	25
3.2.2 Datové zdroje na regionální úrovni.....	26
3.2.3 Datové zdroje výběrových šetření	26
3.3 Použité metody	28
3.3.1 Metody na státní úrovni.....	28
3.3.2 Metody na regionální úrovni	29
3.3.3 Metody pro výběrová šetření.....	31
4 Analýza vývoje reprodukčního chování na státní úrovni v kontextu druhého demografického přechodu.....	32
4.1 Střední Evropa	32

4.2 Jihovýchodní Evropa	39
4.3 Bývalá Jugoslávie	43
4.4 Pobaltské státy	47
4.5 Shrnutí analýzy na státní úrovni	53
5 Regionální analýza reprodukčního chování v postsocialistickém období.....	55
6 Postoje obyvatel z pohledu druhého demografického přechodu	67
7 Diskuse.....	74
8 Závěr	78
Bibliografické zdroje	81
Zdroje dat.....	86
Seznam příloh.....	88
Přílohy.....	89

Seznam obrázků

Obrázek 1 – Vývoj úhrnné plodnosti ve vybraných zemích dnešní EU mezi lety 1960–2018...	15
Obrázek 2 – Schematické znázornění regionů NUTS 2 (2016) v postsocialistických zemích EU	27
Obrázek 3 – Trojúhelníkový graf a typologie plodnosti	30
Obrázek 4 – Míry plodnosti podle věku matky v Česku (A), Maďarsku (B), Polsku (C) a na Slovensku (D) ve vybraných letech	33
Obrázek 5 – Míry plodnosti podle pořadí v Česku (A), Maďarsku (B), Polsku (C) a na Slovensku (D) mezi lety 1980–2018.....	34
Obrázek 6 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Česku, Maďarsku, Polsku a na Slovensku mezi lety 1980–2018	35
Obrázek 7 – Index mimomanželské plodnosti v Česku (A), Maďarsku (B), Polsku (C) a na Slovensku (D) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018.....	37
Obrázek 8 – Míry plodnosti podle věku matky v Bulharsku (A) a v Rumunsku (B) ve vybraných letech	39
Obrázek 9 – Míry plodnosti podle pořadí v Bulharsku (A) a v Rumunsku (B) mezi lety 1980–2018	40
Obrázek 10 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Bulharsku a Rumunsku mezi lety 1980–2018.....	41
Obrázek 11 – Index mimomanželské plodnosti v Bulharsku (A) a v Rumunsku (B) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018.....	42
Obrázek 12 – Míry plodnosti podle věku matky v Chorvatsku (A) a ve Slovinsku (B) ve vybraných letech	44
Obrázek 13 – Míry plodnosti podle pořadí v Chorvatsku (A) a ve Slovinsku (B) mezi lety 1980–2018.....	45
Obrázek 14 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Chorvatsku a Slovinsku mezi lety 1980–2018.....	46
Obrázek 15 – Index mimomanželské plodnosti v Chorvatsku (A) a ve Slovinsku (B) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018.....	47
Obrázek 16 – Míry plodnosti podle věku matky v Estonsku (A), Litvě (B) a Lotyšsku (C) ve vybraných letech	48

Obrázek 17 – Míry plodnosti podle pořadí v Estonsku (A), Litvě (B) a Lotyšsku (C) mezi lety 1980–2018.....	49
Obrázek 18 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Estonsku, Litvě a Lotyšsku mezi lety 1980–2018.....	51
Obrázek 19 – Index mimomanželské plodnosti v Estonsku (A), Litvě (B) a Lotyšsku (C) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018.....	52
Obrázek 20 – Typologie plodnosti víceletých věkových skupin podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 1993–1995 (A), 1996–1998 (B) a 1999–2001 (C).....	56
Obrázek 21 – Typologie plodnosti víceletých věkových skupin podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2002–2004 (D), 2005–2007 (E) a 2008–2010 (F)	57
Obrázek 22 – Typologie plodnosti víceletých věkových skupin podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2011–2013 (G), 2014–2016 (H) a 2017–2019 (I).....	58
Obrázek 23 – Úhrnná plodnost podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 1993–1995 (A), 1996–1998 (B) a 1999–2001 (C)	61
Obrázek 24 – Úhrnná plodnost podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2002–2004 (D), 2005–2007 (E) a 2008–2010 (F).....	62
Obrázek 25 – Úhrnná plodnost podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2011–2013 (G), 2014–2016 (H) a 2017–2019 (I)	63
Obrázek 26 – Plánování potomka v horizontu tří let u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011).....	68
Obrázek 27 – Plánování (dalšího) potomka v dlouhodobém horizontu u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)	68
Obrázek 28 – Vliv finanční situace na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)	70
Obrázek 29 – Vliv pracovní situace na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)	70
Obrázek 30 – Vliv dostupnosti bydlení na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011).....	72
Obrázek 31 – Vliv dostupnosti péče o dítě na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011).....	72
Obrázek 32 – Vztah úhrnné plodnosti a průměrného věku matek při narození 1. dítěte v postsocialistických zemích v letech 1983, 1990, 2002 a 2018.....	75

Seznam tabulek

Tabulka 1 – Přehled minimálních a maximálních hodnot vybraných ukazatelů v postsocialistických zemích mezi lety 1980–2018	54
Tabulka 2 – Počty regionů NUTS2 podle kategorií úhrnné plodnosti ve tříletých intervalech, doplněné o základní deskriptivní statistiku	66

Přehled použitých zkratk

EU – Evropská unie

GGS – Generations & Gender Survey

HFD – The Human Fertility database

LAT – „*living apart together*“ (oddělené soužití)

NDR – Německá demokratická republika (tzv. východní Německo)

NUTS 2 – regiony soudržnosti (na jejich úrovni EU aplikuje svoji investiční regionální politiku)

OECD – Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj

SRN – Spolková republika Německo (tzv. západní Německo)

SSSR – Svaz sovětských socialistických republik

UPT – uměle přerušené těhotenství

Kapitola 1

Úvod

Od 60. let 20. století se v západní Evropě začaly objevovat změny v demografickém chování. Postupem času mimo jiné klesala stabilita svazků, snižovala se úhrnná plodnost a docházelo k odkládání plodnosti do vyššího věku. Lidé více začali dbát na seberealizaci, vzdělávání a další individuální potřeby. Rostla obliba kohabitací a jiných netradičních svazků. Děti se častěji rodily mimo manželství a některé páry se dobrovolně zřekly plánování svého potomka. Tyto změny nazvali Lesthaeghe a van de Kaa (1986), respektive van de Kaa (1987) druhým demografickým přechodem.

Ve stejné době ovšem evropské socialistické země měly specifické reprodukční prostředí, které Šprocha a kol. (2018) nazvali socialistickým demografickým modelem. Příhodné prorodinně orientované podmínky páry motivovaly k časnějším a častějším porodům. Razantní změny se odehrály po změně režimů na přelomu 80. a 90. let, kdy plodnost poklesla velmi strmě a demografické chování typické pro druhý demografický přechod se projevovalo s mnohem větší dynamikou než v zemích bývalého Západu (Polesná a Kocourková, 2016). Právě z tohoto důvodu řada autorů (např. Billari, 2008; Billingsley a Duntava, 2017; Kohler a kol., 2002; Sobotka, 2008 a mnoho dalších) hovořila o potřebě odlišného pohledu v zemích bývalého Východního bloku.

Cílem této diplomové práce bude v následujících kapitolách proniknout hlouběji do studované problematiky a s pomocí analýzy na státní i regionální úrovni, včetně doplnění výsledků z výběrových šetření, komplexněji diskutovat proběhlé změny v jednotlivých zemích a konfrontovat je s konceptem druhého demografického přechodu. Do analýzy budou vstupovat postsocialistické země dnešní EU, rozdělené do čtyř nadnárodních celků: střední Evropa (Česko, Maďarsko, Polsko, Slovensko), jihovýchodní Evropa (Bulharsko, Rumunsko), země bývalé Jugoslávie (Chorvatsko, Slovinsko) a pobaltské státy (Estonsko, Litva, Lotyšsko). Zahrnuta budou tři klíčová období: krátce před transformací (od 80. let), období transformace (přelom 80. a 90. let) a období po transformaci.

Práce bude členěna takto: po obecném úvodu bude následovat teoretický rámec, který bude porovnávat a kriticky hodnotit koncept druhého demografického přechodu. Budou představeny další alternativní koncepty, jež mohou být využity pro lepší interpretaci výsledků ve specifickém regionu východní Evropy. Na tuto část bude navazovat metodika, kde budou nejprve definovány

cíl práce, výzkumné otázky a hypotézy, dále budou popsány datové zdroje a budou vysvětleny použité metody.

V analýze na státní úrovni bude využito metod demografické analýzy – výpočtů úhrnné plodnosti, průměrného věku matek při narození (prvního) dítěte a indexu mimomanželské plodnosti (jako poměr dětí narozených mimo manželství a v manželství) s následnou grafickou vizualizací. Pro regionální úroveň bude vytvořena typologie plodnosti podle procentuálního rozložení plodnosti ve třech věkových skupinách, vyneseno v trojúhelníkovém grafu. Výsledky budou společně s úhrnnou plodností zobrazeny za pomoci série map po tříletých intervalech. Ve třetí části analýzy budou do grafu vyneseny výsledky vybraných otázek z výběrového šetření GGS; otázky se budou týkat zejména možných překážek v plánování rodičovství a skloubení práce a rodiny.

Po analytické části bude následovat diskuse, která propojí všechny tři segmenty analýzy (státní a regionální úroveň a výběrová šetření) a výsledky konfrontuje s literaturou v závislosti na cíli práce. Budou zodpovězeny výzkumné otázky a ověřena platnost hypotéz. Závěrečná kapitola pak shrne klíčové poznatky, zhodnotí limity práce a nastíní možné směry budoucího směřování výzkumu.

Kapitola 2

Koncept druhého demografického přechodu: teorie a praxe

Tato kapitola má za cíl shrnout a diskutovat koncept druhého demografického přechodu, za jehož autory jsou považováni Dirk van de Kaa a Ron Lesthaeghe¹. Tento koncept vznikl na základě významných změn v demografickém chování evropské společnosti.

Van De Kaa (1987) zmiňuje druhý demografický přechod jako mnohem komplexnější změnu, než která se udála během prvního demografického přechodu. Byl si vědom toho, že různí autoři neměli stejný konsensus, jejich pohledy na problematiku se leckdy poněkud různily. Tak jako u každého konceptu (či teorie) autor vycházel z aktuálních znalostí a okolností v době vzniku a tyto předpoklady následně aplikoval na předpokládaný budoucí vývoj. Nicméně, jak upozorňuje například Sobotka (2008), postupně začalo být zřejmé, že koncept nelze aplikovat zcela univerzálně, jelikož demografický vývoj v evropských zemích ne zcela konvergoval (rozdíly byly nejzřejmější zejména mezi Západem a Východem). Spíše než obecně platnou teorii, na něj nahlíží jako na vhodné zastřešení, jako hrubý obraz změn v rodině, sexualitě, partnerském chování, postojích a odsouvání rodičovství.

Druhá kapitola je rozdělena na dvě části: nejprve jsou popsány demografické změny, jež jsou s druhým demografickým přechodem spojené. Následně je tento koncept diskutován na základě pohledů různých autorů a je zhodnocena celková relevance konceptu, možná aplikovatelnost (se zaměřením na regionální diferenciaci) a rovněž jsou zmíněna možná rozšíření či doplnění tohoto konceptu.

2.1 Teoretický rámec

Zatímco první demografický přechod je považován za dlouhodobý následek poklesu úmrtnosti, tak druhý demografický přechod se pojí s následky poklesu úhrnné plodnosti výrazně pod hranici prosté reprodukce více, než se kdy očekávalo (van de Kaa, 2002). Během prvního demografického přechodu se začala vymezovat malthusiánská podoba formování rodiny, postupně (s rostoucí životní úrovní) začala mít větší význam kvalita potomků, spíše nežli jejich

---

¹ Pro širokou mezinárodní vědeckou veřejnost byl koncept představen prvně v časopisu *Population Bulletin* (van de Kaa, 1987), nicméně samotný termín „druhý demografický přechod“ se objevil již o rok dříve v publikaci vydané v holandštině (Lesthaeghe a van de Kaa, 1986).

kvantita. Většinu tvořily tzv. nukleární rodiny, tedy manželský pár a jejich potomci (Lesthaeghe, 2014). Vztah k dítěti se rovněž začal měnit. Potomek se postupně stal středem pozornosti, tzv. „*king-child*“ (van de Kaa, 1987). S obdobím 60. let 20. století se začaly objevovat první náznaky komplexních změn v zemích západní Evropy². Za klíčové změny ve společnosti van de Kaa (1987) považuje přesun od „*zlatého věku manželství*“ k počátku kohabitací, od období „*king-child with parents*“ k „*king-pair with a child*“³ a od preventivní kontracepce k sebenaplňující koncepci. Docházelo ke změně z převážně uniformních svazků na pluralistické rodiny a domácnosti (Lesthaeghe, 2014; van de Kaa, 1987). Roli hrály také změny zákonů o uměle přerušovaných těhotenstvích a větší rozšíření antikoncepce (van de Kaa, 1987).

Při porovnání prvního a druhého demografického přechodu lze z pohledu změn pohlavně věkové struktury spatřit jeden významný rozdíl. Obyvatelstvo při prvním demografickém přechodu směřuje ke stacionární populaci (úhrnná plodnost se pohybuje v blízkosti hodnoty prosté reprodukce) a má nulový populační přírůstek. Naproti tomu druhý demografický přechod k rovnováze nesměruje, obyvatelstvo přirozenou měnou početně ztrácí a v důsledku kombinace nízkého přírůstku a zvyšující se naděje dožití roste i podíl starších osob (Lesthaeghe, 2014). Rostoucí imigrace může pokles obyvatelstva zpomalit či ojediněle i zastavit, ovšem z dlouhodobého hlediska vede tento proces k rozvoji multikulturních společností (Coleman, 2006; Lesthaeghe, 2014). Mimo jiné imigranti také postupně dosáhnou důchodového věku a problémy s demografickým stárnutím se ještě znásobí⁴.

V zemích západní Evropy van de Kaa (1987) zpozoroval následující klíčové změny, značící změnu v demografickém chování: začalo se rozšiřovat plánování rodičovství, poté docházelo k poklesu sňatkového věku, ale zároveň se vytrácely vazby s počátkem reprodukčního období. Od 60. let docházelo k prodlužování doby mezi porodem prvního a druhého pořadí a zároveň k poklesu porodnosti ve vyšších pořadích. Od 70. let se stávala dostupnější abortiva, čímž se snížil počet nechtěných dětí (van de Kaa, 1987). Další změny zákonů usnadňovaly rozvodová řízení a klesala stabilita svazků. Postupně se prodlužovalo období mezi sňatkem a prvním porodem, rostl průměrný věk při prvním sňatku a také se zvyšoval počet dětí narozených mimo manželství (Lesthaeghe, 2014; van de Kaa, 1987). Souhrnně se zvětšovala volnost lidí, narůstal individualismus, naplnění potřeb jednotlivců a objevovaly se nové fenomény, jako dobrovolná bezdětnost, tzv. „*living apart together*“⁵, sexuální partnerství s oddělenými domácnostmi a podobně. Postupně se také zvyšovala tolerance těchto nových behaviorálních změn (van de Kaa, 1987).

² Van de Kaa (1987) jako referenční zemi stanovil Nizozemsko.

³ Ponechány běžně používané anglické názvy; u termínu „*king-pair with a child*“ je středem pozornosti manželský pár, zatímco u „*king-child with parents*“ je středobodem dítě.

⁴ Coleman (2006) zkoumal přímo změnu etnické struktury v evropských zemích s velmi nízkými hodnotami úhrnné plodnosti, kdy tento fenomén nazval třetím demografickým přechodem. Ovšem vzhledem k tomu, že se nejedná o obecně přijímaný koncept, respektive k jeho potvrzení je třeba delších časových řad (které neexistují z důvodu poměrně nedávných změn), nebudu jej ve své diplomové práci podrobněji rozebírat.

⁵ Living apart together (LAT), případně někdy také oddělené soužití, lze podle Levinové a Trosta (1999) definovat jako pár bez společné domácnosti, kde obě osoby žijí ve svých domácnostech (mohou i s dalšími osobami) a mají k sobě blízký sociální vztah. Soužití mohou tvořit osoby opačného i stejného pohlaví.

Mimo výše zmíněné změny, týkající se převážně přirozeného pohybu obyvatel, Lesthaeghe (2014) zmiňuje rovněž zvyšující se míru zaměstnanosti a vzdělanosti žen, zejména v terciérním sektoru (což mělo a má nezanedbatelný vliv na úhrnnou plodnost, průměrný věk matky při narození prvního dítěte a podobně). Podoba bydlení a domácností také prošla významnou změnou směrem k větší variabilitě, například k různorodějším podobám bydlení nebo většímu podílu domácností jednotlivců (Lesthaeghe, 2014). Hlavní výzvou bude do budoucna řešení demografického stárnutí, ohrožení chudobou specifických typů domácností (jednotlivci, matky samoživitelky), menší stabilita svazků a v neposlední řadě integrace imigrantů, spojená s adaptací cizích kultur (Lesthaeghe, 2014).

Z výše zmíněného shrnutí je poměrně zřejmé, že změn ve společnosti se odehrálo bezpočet a řada jich byla vzájemně provázána. V průběhu let se ukázalo, že koncept druhého demografického přechodu není zcela univerzálně aplikovatelný na celý vyspělý, potažmo celý svět (Sobotka, 2008). Řada autorů (například Coleman, 2004; Lesthaeghe, 2014; Lesthaeghe, 2020; Polesná a Kocourková, 2016; Sobotka, 2008; a další) vidí koncept vhodný jako jakési zastřešení, ale za hlavní problém považující nejednotný populační vývoj v různých zemích a leckdy až přílišné zjednodušení velice komplexních změn, které nemají nutně demografickou podstatu.

2.2 Diskuse a zhodnocení relevance konceptu

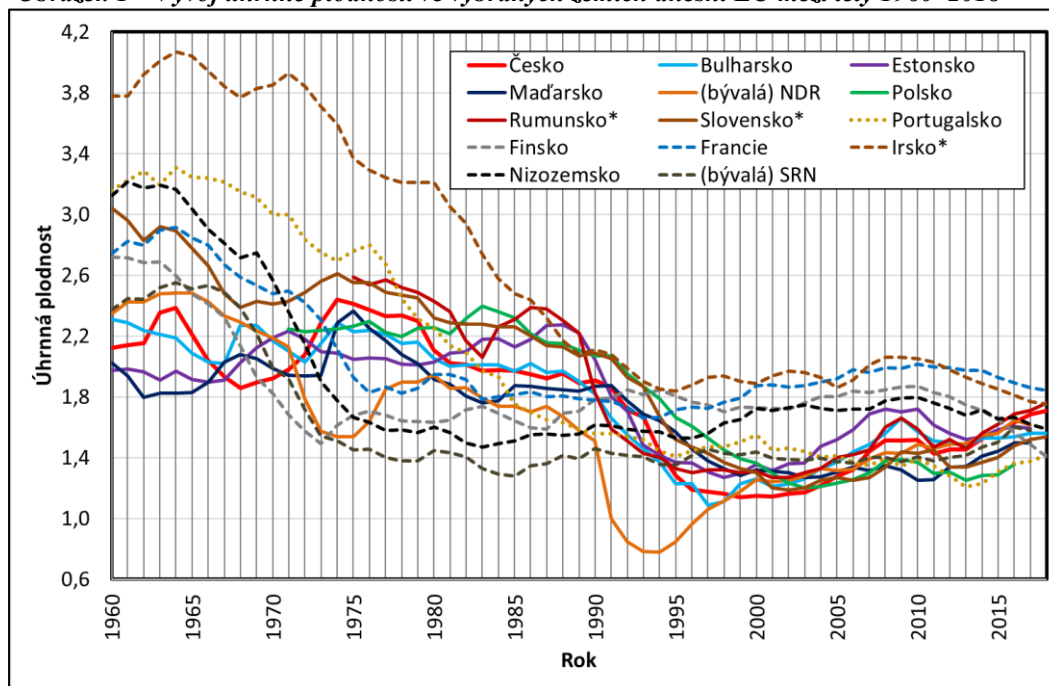
Jak tvrdí samotný van de Kaa (1987), řada demografických údajů byla v době vzniku konceptu v zemích Východního bloku nepřesná, často z ideologických důvodů. V některých případech tedy nebyla data na státní úrovni zcela srovnatelná. Dle Sobotky (2008) jsou druhý demografický přechod a změny s ním spojené provázány také se strukturálními, technologickými a kulturními změnami. Navíc se znaky „nějakého“ přechodu objevily již v meziválečném období: úhrnná plodnost se udržovala na nízké úrovni, společnost se sekularizovala, měnil se charakter manželských svazků, byl rozšířený konzumní způsob života, docházelo ke konfliktům mezi zaměstnáním a mateřstvím a podobně. Už od první poloviny 20. století se v některých západních zemích zvyšovala frekvence předmanželských sexuálních styků, i když tyto „praktiky“ společnost ještě většinou nepřijala (van de Kaa, 1987).

S výše uvedeným souvisí fakt, že značné množství počínajících analýz vycházelo z období 60. let 20. století, kdy počet narozených dětí dosahoval v některých zemích Evropy rekordních hodnot (novinářský termín „babyboom“), čímž následující trend poklesu plodnosti mohl zdánlivě vypadat jako neúprosný (Coleman, 2004). Z regionálního pohledu se změny na pozadí druhého demografického přechodu dnes až příliš diverzifikují. Zatímco ve východoevropských zemích úhrnná plodnost poklesla ke konci devadesátých let více, než se očekávalo – až pod hodnotu 1,3, tak kupříkladu ve Francii nebo v Irsku zůstala poměrně vysoká (Polesná a Kocourková, 2016), viz obrázek 1.

Právě potřebu více modelů či trajektorií vývoje vidí řada autorů (např. Coleman, 2004; Lesthaeghe, 2020; Polesná a Kocourková, 2016; Sobotka, 2008) jako vhodné řešení.

Polesná a Kocourková (2016) teoreticky rozdělily průběh druhého demografického přechodu na tři typy: první měl celkový průběh delší a charakter jednotlivých změn nebyl náhlý a razantní. Typické byly vyšší hodnoty intenzitních ukazatelů, a ačkoliv ženy odkládaly narození svých potomků, výsledné hodnoty úhrnné plodnosti byly dostatečně kompenzovány plodností žen ve vyšším věku. Do této skupiny se řadily severozápadní evropské země. Druhý typ byl jakousi mezifází; do této kategorie spadalo například Portugalsko. Průběh druhého demografického přechodu byl přibližně o deset let opožděn a neměl tak hladký průběh, rovněž intenzitní ukazatele klesaly na nižší úroveň než u prvního typu. Do třetí skupiny se řadily evropské postkomunistické země. Opožděné změny se v tomto případě udály nesmírně rychle a s větší intenzitou, proto také byla následná obnova plodnosti mnohem slabší, v řadě případů se úhrnná plodnost na nízké úrovni udržela až doposud (Polesná a Kocourková, 2016). Ze sledovaných zemí (viz obrázek 1) se dostalo na nejnižší úroveň úhrnné plodnosti bývalé východní Německo (dokonce hluboko pod hodnotu 1), u zbylých postkomunistických zemí se ukazatel také snížil poměrně strmě, a to zejména v Rumunsku a Estonsku, což bylo v těchto dvou zemích z velké části způsobené také masivní emigrací obyvatel (Rotariu, 2006).

Obrázek 1 – Vývoj úhrnné plodnosti ve vybraných zemích dnešní EU mezi lety 1960–2018

Pozn.: Data pro země označená symbolem * byla čerpána z databáze Eurostat, zbylá z databáze HFD.

Zdroj dat: Eurostat (2021a); HFD (2020); vlastní zpracování

Rozdíly jsou na první pohled patrné i v rámci jednotlivých evropských regionů. Zaměříme-li se pouze na postkomunistické země (v obrázku 1 zobrazené plnou čarou), tak Sobotka (2008) vidí odlišnosti v demografickém chování mezi sekulárními, liberálními zeměmi (Česko, Estonsko, Slovensko, bývalé NDR a SRN a z velké části také Maďarsko) a konzervativními, tradičními zeměmi (Polsko, Rumunsko, Slovensko). Dále si všímá specifičnosti v závislosti na dlouhodobém

historickém geopolitickém směřování země, to znamená, zdali se orientovaly spíše na Západ, nebo na Východ.

Vyvstává tedy následující otázka: *Je koncept druhého demografického přechodu na postsocialistické státy (zcela) aplikovatelný, nebo se zmíněné prudké změny v demografickém chování odehrávaly z jiných důvodů?* Rychtaříková (1999) tyto změny dokonce nazývá jako dramatické, drastické, neočekávatelné a bezprecedentní a spojuje je rovněž s rychle se měnící hodnotovou orientací obyvatel a přijímáním „západního“ stylu života. Podle autorky navíc nelze od počátku devadesátých let hovořit o vývoji směřujícím k evropské uniformitě, ačkoliv Polesná a Kocourková (2016) později zmiňují, že odlišnosti mezi zeměmi (potažmo regiony) se v průběhu druhého demografického přechodu přeci jenom postupně zmenšovaly. Billingsleyová a Duntavaová (2017) tvrdí, že konvergence mezi západní a východní Evropou probíhala zejména v zemích, které byly úspěšné v zavádění tržního hospodářství a demokracie, nicméně i mezi nimi lze nalézt řadu unikátních vzorců.

V literatuře se poměrně často vyskytuje akcentace vlivu ekonomických faktorů v postsocialistických zemích, zejména z důvodu rychlého přechodu z plánovaného na tržní hospodářství (například Billingsley a Duntava, 2017; Coleman, 2004; Polesná a Kocourková, 2016; Sobotka, 2008), kde se tento vliv promítl rovněž do demografického chování. Zvláště onen přechod z jednoho do druhého systému a následná ekonomická a společenská situace hrály podle Billingsleyové a Duntavaové (2017) významnou roli. Autorky si všímají dvou různých trajektorií vývoje poklesu úhrnné plodnosti z kohortního pohledu. U zemí se spíše vyššími hodnotami konečné plodnosti (Česko, Estonsko, Maďarsko, Polsko, Slovinsko) nenastal tak dramatický pokles v počtu narozených dětí druhého a třetího pořadí, zato docházelo k významnému odsouvání rodičovství. V Bulharsku a Rumunsku (zemích s nejnižšími hodnotami konečné plodnosti) byla situace opačná; sice zde autorky odsouvání rodičovství klasifikují jako malé až mírné, ale na druhou stranu tam významně poklesl počet narozených dětí vyšších pořadí. To bylo z velké části způsobeno právě dlouhou recesí, obdobím nejistoty a špatnou ekonomickou situací (Billari, 2008; Billingsley a Duntava, 2017). Zvláště v Rumunsku se postojí žen, které by rády měly více dětí, lišily od výsledného fertlního chování (Rotariu, 2006).

Země střední a východní Evropy měly před změnou režimu oproti jiným evropským zemím specifické ekonomické, politické a sociální podmínky, jež vytvořily velmi rozsáhlé reprodukční prostředí, někdy nazývané jako socialistický demografický model (Šprocha a kol., 2018). Při popisu následného vývoje může být do jisté míry vhodné vycházet právě z určitých předrevolučních specifik (tzv. *path-dependency*⁶), které mohly být v kombinaci s rychlými porevolučními změnami jedním z faktorů různých trajektorií vývoje (Sobotka, 2008). Těchto faktorů je bezpočet a ne vždy zcela odpovídají původnímu znění konceptu druhého demografického přechodu. V následující podkapitole je proto diskutováno několik možných

---

⁶ Pojem *path-dependency* znamená, že některá rozhodnutí učiněná v minulosti či minulý vývoj mají vliv na budoucí změny (obvykle se týká institucionální oblasti nebo technologických postupů). Čím déle se tyto činnosti, zvyklosti či postupy v minulosti používaly a čím více je společnost akceptovala, tím komplikovaněji se od nich následně odchylovalo (Martin a Sunley, 2006).

alternativních či doplňujících konceptů včetně souběžných změn, které se na pozadí druhého demografického přechodu odehrály.

2.3 Alternativní koncepty a souběžné změny reprodukčního chování

Ačkoliv mnozí autoři (např. Coleman, 2004; Sobotka, 2008) považují koncept druhého demografického přechodu jako zdařilý popis ideových a behaviorálních změn ve společnosti, tak zároveň upozorňují, že pro podchycení složitosti obratu v demografickém chování je třeba využít buďto více trajektorií vývoje, nebo další vysvětlující modely a koncepty. Vzhledem k tomu, že se jich v literatuře objevuje mnoho a některé spadají spíše do ekonomických teorií, vysvětlím pouze některé, které považuji za podstatné a bývají často zmiňovány.

2.3.1 Koncept odkládání plodnosti (postponement transition)

Odkládání plodnosti je dle van de Kaa (1987) jedním z klíčových znaků druhého demografického přechodu, ale někteří autoři hovoří o samostatném konceptu odkládání plodnosti – postponement transition (Billari, 2008; Billingsley, 2010; Kohler a kol., 2002). Billari (2008) vidí ideovou změnu a druhý demografický přechod pouze jako jeden vliv na odkládání plodnosti; jako další faktor zvyšující se podíl vysokoškolsky vzdělaných žen (viz genderová revoluce) a poslední nejistotu v rané dospělosti a tendenci osamostatnit se v pozdějším věku (viz koncept sociální anomie). Zatímco druhý demografický přechod se týká spíše normativních změn, koncept odkládání plodnosti akcentuje více ekonomické faktory (Billingsley, 2010).

Podle Kohlera a kol. (2002) je fertilitní chování obzvláště citlivé na socioekonomické změny, které po pádu režimu pocítily nejvíce znevýhodněné skupiny (chudí, méně vzdělaní apod.) (Kohler a kol., 2002; Šprocha a kol., 2018). Tento fakt může být vysvětlujícím prvkem jistého paradoxu, že v postsocialistických zemích měly liberálnější postoje k manželství spíše méně vzdělaní, což podle Polesné a Kocourkové (2016) právě mohlo být z důvodu nepříznivé ekonomické situace, která ovlivnila rovněž variabilitu formování rodin a rodinného chování (Šprocha a kol., 2018). Většina žen ovšem stále chtěla mít více než jedno dítě, ale faktor nedostatku financí leckdy převažoval (Kohler a kol., 2002).

Billingsleyová a Duntavaová (2017) argumentují, že ne ve všech státech bývalého Východního bloku byl pokles úhrnné plodnosti primárně způsoben odsouváním plodnosti do vyššího věku, ale větší vliv mělo snížení počtu narozených dětí vyšších pořadí. Zejména v Bulharsku, Rumunsku a také Rusku významně poklesl počet narozených dětí třetího a vyššího pořadí; tyto státy, včetně většiny zemí, jež byly pod správou Sovětského svazu, zaznamenaly nejtvrdější ekonomickou transformaci (Billari, 2008). Odkládání prvních sňatků a rození dětí bylo typické spíše pro země střední Evropy a v Pobaltí než ve východní a jihovýchodní Evropě (Sobotka, 2008). Kohler a kol. (2002) se obával, že u zemí, u nichž k odkládání plodnosti došlo pouze v malé míře (tedy zejména země východní a jihovýchodní Evropy), může dojít ještě k dalšímu poklesu plodnosti. Tato hypotetická situace bude rovněž ověřována v rámci mé diplomové práce.

Sobotka (2008) bere odklad plodnosti jako jeden ze tří klíčových faktorů nízké a velmi nízké⁷ plodnosti, ale podle něj tento faktor postupně ztrácí na důležitosti na úkor různých strukturálních a institucionálních omezení. Jedním z nich je nemožnost skloubit pracovní a rodinné povinnosti, kdy jsou ženy nuceny v době výchovy dítěte opustit pracovní proces (Kohler a kol., 2002). Podle Billariho (2008) mají dnes účast žen v pracovním procesu a úhrnná plodnost v zemích OECD pozitivní vztah, zatímco ještě v 80. letech byla korelace negativní. Jako poslední faktor Sobotka (2008) zmiňuje změny v normách velikosti rodiny, které se ale neobjevily všude. Normy a obecně nastavení společnosti, případně sociálních interakcí („jak to vidí ostatní“) ale na fertilitní chování mnohdy působí (Rumunsko, Polsko), například v oblasti podoby svazků, časování a podobně (Kohler a kol., 2002).

Odkládání plodnosti vedlo dle Sobotky (2008) k následné rekuperaci⁸, která ale nebyla dostatečná a lišila se mezi zeměmi; kupříkladu v rámci střední Evropy byla rekuperace nejvyšší v Česku – index rekuperace⁹ se u žen narozených v první polovině 70. let pohyboval kolem 80 % (Šťastná a kol., 2017). Naopak Maďarsko zaznamenalo nejvyšší pokles konečné plodnosti (Šprocha a kol., 2018). Ačkoliv lze očekávat postupnou konvergenci zemí v časování rodičovství (Kohler a kol., 2002) a odsouvání celkově postupně zpomalí (Šprocha a kol., 2018), případná absence životního partnera či přímo zdravotní komplikace ve vyšším věku znemožní další výrazný odsun rodičovství, zejména u porodů vyšších pořadí (Šťastná a kol., 2017).

2.3.2 Koncept sociální anomie

Na rozdíl od konceptu odkládání plodnosti koncept sociální anomie přímo propojuje ekonomický, institucionální a behaviorální aspekt. Konkrétně se jedná o stav společnosti, kde kulturní a strukturální systémy nekorespondují a rozšiřuje se tak deviantní chování (kohabítace, mimomanželské děti, odkládání nebo naprosté upuštění od rodičovství) (Spéder a Kapitány, 2014). V postkomunistických zemích došlo k něčemu, co Spéder a Kapitány (2014) nazývají jako kulturní zásek nebo zpoždění – systém hodnot, postojů a norem nerefletoval velice rychlou změnu ekonomických, politických a strukturálních podmínek a jeho vliv na rodinné chování přetrvával delší dobu. Silně prorodinně orientovaný režim rovněž zanechal významné stopy v hodnotovém systému, což vedlo k rozdílům v postojích mezi Západem a Východem; viz podrobněji RWA model níže (Spéder a Kapitány, 2014).

Anomie se projevila zejména v zemích jihovýchodní a východní Evropy, kde byl přechod mezi režimy nejdramatičtější (Billingsley a Duntava, 2017; Kohler a kol., 2002; Sobotka, 2008). Špatná finanční situace, ekonomická nejistota, turbulentní politická situace, nedostupná institucionální péče o dítě, nedostatečná finanční podpora rodiny a drahé bydlení – všechny tyto

⁷ Za velmi nízkou plodnost nebo též „*lowest-low fertility*“ je v demografii považována úhrnná plodnost kolem 1,3 dětí na jednu ženu v jejím reprodukčním období a méně. V případě dlouhodobé plodnosti na této úrovni lze očekávat výraznější tempo poklesu počtu obyvatel – až o polovinu za 45 let (Billari, 2008).

⁸ Rekuperace je podle Šťastné a kol. (2017, s. 209) definovaná jako „*kumulativní absolutní nebo relativní nárůst plodnosti ve všech věcích, ve kterých v porovnání s referenční generací plodnost narůstá*“.

⁹ Index rekuperace značí, jaký podíl dětí, jejichž narození bylo původně odloženo, je následně realizován ve vyšším věku jednou generací žen (Šťastná a kol., 2017).

faktory vedly k odkládání rodičovství, nebo v horším případě k naprostému upuštění od plánování rodiny (Spéder a Kapitány, 2014). I přesto řada žen (například v Bulharsku a Rumunsku) vyjádřila touhu mít alespoň dvě děti, ale podmínky jim to neumožnily (Billingsley a Duntava, 2017). Spéder a Kapitány (2014) ovšem tvrdí, že sociální anomie trvá pouze po omezenou dobu a postupně může docházet i k tzv. retradicionalizaci, tedy k návratu do stavu před tímto obdobím.

2.3.3 RWA model

Velice zajímavou inovativní metodou je matematický RWA model, který slouží k popisu adaptace na nové formy chování a ke případnému srovnání mezi různými populacemi za pomoci tří dílčích složek: „*readiness*“ (připravenost), „*willingness*“ (ochota) a „*ability*“ (schopnost). Výhodou modelu jsou interdisciplinární přístup a jednoduchá interpretace (Lesthaeghe a Vanderhoeft, 2001). V kontextu RWA modelu lze vysvětlit, proč byla podoba druhého demografického přechodu v rámci států za železnou oponou odlišná oproti Západu.

První složka, zkráceně nazývána jako R, značí ekonomické, psychologické a sociální výhody při přijetí nového chování (Lesthaeghe a Vanderhoeft, 2001; Sobotka, 2008). V postsocialistických zemích se ženská emancipace zastavila někde mezi tradicí a modernitou; ačkoliv ženy postupně dosáhly rovnosti pracovních podmínek, zvýšila se jejich vzdělanost i celkově ekonomická nezávislost, stále jim zůstaly tradiční funkce v domácnosti (Sobotka, 2008). Složitost skloubit pracovní a rodinný život se ukázala jako významný faktor na odsouvání plodnosti (Kohler a kol., 2002).

Složkou W se rozumí kulturní a etické přijetí nového chování a jeho legitimizace společností (Lesthaeghe a Vanderhoeft, 2001; Sobotka, 2008). Komunistická ideologie byla silně sekulární, erodovala tedy normy spojené se svatbou, rodinou a sexualitou; to vedlo k atomizaci společnosti. Ve výsledku to způsobilo vznik speciální formy sekularizovaného a pragmatického fatalismu, kdy rodina měla rozhodující důležitost pro jednotlivce, ale zánik rodiny rozvodem byl čím dál tím více přijímaný (Sobotka, 2008).

Poslední složka A se týká technického a legislativního prostředí, které umožní přijmout jedinci nové chování (Lesthaeghe a Vanderhoeft, 2001; Sobotka, 2008). Legislativní změny umožnily snazší rozvody a uměle přerušená těhotenství, ale současně byl nedostatek abortiv a docházelo k odrazování od umělého přerušování těhotenství; osvěta, výuka o sexualitě a kontracepci byla marginalizovaná. To vedlo k zachování vzorce brzkých těhotenství a svateb (Sobotka, 2008).

Podle Sobotky (2008) se problém objeví ve chvíli, kdy alespoň jeden z faktorů působí jako zátka. Kupříkladu v Polsku působil jako zátka W faktor, kde mělo náboženství velký vliv jak na individuální, tak i regionální úrovni. Postupem času ovšem ve střední a východní Evropě W faktor ztrácel svoji roli, a naopak narůstal R faktor; význam měly tedy spíše ekonomická a strukturální omezení, zejména přechod k tržnímu systému a demokracii. Toto tvrzení podporuje řada výzkumníků (např. Billari, 2008; Billingsley, 2010; Billingsley a Duntava, 2017; Spéder a Kapitány; 2014). V rámci A faktoru docházelo k většímu šíření antikoncepce a lepší informovanosti obyvatel (Sobotka, 2008).

Diverzita v demografických i behaviorálních změnách byla značná, ať už vliv měly různé stupně sekularizace, „soubor“ tradic a modernity, aktuální sociální a rodinná politika, historické rodinné vzorce. Pádem komunismu došlo k obrovským změnám, dezorientaci, anomii a nedostatku norem (Sobotka, 2008).

2.3.4 Antikoncepční revoluce

Antikoncepční, sexuální a genderová revoluce se odehrály souběžně s druhým demografickým přechodem (Lesthaeghe, 2014), není proto vhodně je opomenout. Znakem antikoncepční revoluce se stal přechod k dominantnímu užívání moderní antikoncepce většinou populace na úkor tradičních metod – přerušovaná soulož a později metody na základě menstruačních cyklů či používání kondomů (Frejka, 2008).

Revoluce se v Evropě neodehrála jednotně; nejprve proběhla v severní a západní Evropě (60. a 70. léta 20. století), následovala je jižní Evropa (80. a 90. léta) a v postkomunistických zemích obrat nastal zejména po pádu režimu (Frejka, 2008). Na území bývalého Východního bloku se hojně využívalo metod uměle přerušovaného těhotenství, patrně z důvodu nedostupnosti moderní antikoncepce (vyjma Maďarska, NDR a části Jugoslávie) a s podporou liberalizace indukovaných potratů převážně od 50. let¹⁰ (Frejka, 2008). Úhrnná umělá potratovost byla v těchto státech vyšší oproti zbytku Evropy a stala se společností převážně přijímanou metodou ukončení těhotenství (Sobotka, 2008). S rozšířením hormonální antikoncepce později indukovaná potratovost poklesla; řada žen ji tehdy využívala jako metodu ukončení nechtěného těhotenství (Frejka, 2008; Lesthaeghe, 2014).

2.3.5 Sexuální revoluce

Sexuální revoluce, respektive třetí sexuální revoluce¹¹, jež započala a probíhala zejména v 60. a 70. letech minulého století, se vyznačovala sekularizací společnosti, lepší úrovní sociálního zabezpečení a vyšším vzděláním a emancipací žen, oddělila prokreační a rekreační funkci sexu a veřejně odmítla monopol manželství na sex. Společnost postupně více přijímala nové formy sexuálních vztahů – kohabitace či později homosexuální svazky. Navíc rostl podíl dětí narozených mimo manželství (Možný, 2020).

V postsocialistických zemích se ovšem v této době jednotlivé vlády snažily formou propopulačních opatření zvýšit počet narozených dětí, což se týkalo i veřejné obhajoby manželství a rození dětí; navracel se diskurz směřující k tradičním rolím ženy jako matky

---

¹⁰ Legalizace uměle přerušovaných těhotenství ve většině států Evropy probíhala od 50. let, ale například v Irsku jsou poměrně přísné zákony doposud. Tradiční Polsko legalizovalo potraty v roce 1956, nicméně od roku 1993 podmínky zpřísnilo (Frejka, 2008). Rumunský režim zákonem z roku 1966 prakticky zakázal možnost uměle přerušit těhotenství, což sice dočasně vedlo k výraznému nárůstu úhrnné plodnosti, ale také se zvýšila mateřská úmrtnost, zejména kvůli nelegálně prováděným zákrokům (Frejka, 2008; Rotariu, 2006).

¹¹ Podle Možného (2020) se v historii odehrály tři významné sexuální revoluce. První, nejhlubší, přinesl s sebou rozmach křesťanství, které kladlo velký důraz na manželský svazek. Při druhé revoluci v 16. století se dočasně veřejně otevřelo téma sexuality a rostl podíl nemanželských porodů. Třetí revoluce pak začala v 60. letech 20. století.

(Gradszkova a kol., 2020). Souběžně se ale sexuální morálka a chování liberalizovalo, díky čemuž byl běžný brzký počátek sexuálního života a v kombinaci s nízkým rozšířením moderní antikoncepce se poměrně rozšířeným fenoménem staly předmanželské koncepce, i když děti narozených mimo manželství bylo poměrně málo (Šprocha a kol., 2018). I když lze spatřit celou řadu regionálních odlišností, sexuální revoluce se do určité míry odehrála v celé Evropě, ovšem s různou intenzitou; například v Polsku se pod záštitou vládnoucí strany podařilo výrazně omezit umělé přerušování těhotenství a nové formy soužití (zejména homosexuálních párů) jsou veřejně tabuizovány (Gradszkova a kol., 2020).

2.3.6 Genderová revoluce

Rostoucí zaměstnanost žen byla před přelomem tisíciletí považována za jednu z možných příčin odkládání sňatků, klesající plodnosti a patrně i menší stability svazků (Goldscheider a kol., 2015). Na druhou stranu se v posledních desetiletích tento trend obrátil a některé země s vyšší účastí žen v pracovním procesu zaznamenaly rostoucí úhrnnou plodnost, zejména v severní a částečně v západní Evropě (Billari, 2008; Goldscheider a kol., 2015). Jedním z možných vysvětlení by mohla být právě genderová revoluce (Goldscheider a kol., 2015).

První fáze se vyznačovala rostoucím podílem žen v pracovním procesu, což vedlo k oslabení rodiny (Goldscheider a kol., 2015). Narůstající tlak na propojení rolí živitele rodiny a matky, někdy nazývaný jako „*second shift*“¹², vedl k odkládání sňatků a rodičovství a poklesu konečné plodnosti (Goldscheider a kol., 2015). V řadě evropských zemí (zejména střední a východní Evropy) navíc určitý rozpor přetrvával doposud, kdy se žena raději stará o dítě a pracovní proces na čas zcela opustí (DeRose, 2019; Goldscheider a kol., 2015). To může být způsobeno nedostupností institucionální péče o dítě, bydlení či dostatečné výše příspěvků na mateřství (Spéder a Kapitány, 2014).

Druhou fází revoluce, tedy zapojení mužů do procesu výchovy dětí, většina zemí stále nedokončila, ačkoliv se patrně jedná o potenciální cestu, jak stabilizovat rodinu a zvýšit počet narozených dětí (DeRose, 2019; Goldscheider a kol., 2015). Opakem je Švédsko, kde se daří dlouhodobě egalitářství udržovat; navíc jsou muži lépe zapojeni do celého procesu výchovy dětí formou rovného přístupu k rodičovským příspěvkům (Goldscheider a kol., 2015). Účast obou rodičů jak v pracovním procesu, tak na výchově dětí se tak ukazuje jako jedním z možných vlivů na růst plodnosti, i když se aktuální situace regionálně velice liší (zejména mezi Východem a Západem) a ovlivňuje ji i tradiční uspořádání rodiny v jednotlivých zemích (DeRose, 2019).

2.4 Shrnutí literatury se zaměřením na postkomunistické země

Na základě studia literatury je možné konstatovat, že změny, které koncept druhého demografického přechodu popisuje, se v postkomunistických zemích odehrály se značnými regionálními specifiky, odlišným tempem a rozdílnou intenzitou, pokud jsou porovnány se státy

---

¹² Více viz Hochschild a Machung (1989).

tzv. Západu. Právě kvůli této odlišnosti, která byla do jisté míry ovlivněna kromě populačního vývoje také vývojem politických, ekonomických a strukturálních podmínek (Sobotka, 2008), je vhodné koncept druhého demografického přechodu uchopit a aplikovat s jistou opatrností.

V postkomunistických zemích došlo v kontextu zmíněného konceptu a na základě studované literatury k následujícím změnám:

- Úhrnná plodnost mnohdy poklesla až pod hodnotu 1,3 dítěte.
- Změny se odehrály později, rychleji a s větší intenzitou.
- Rozdílný vývoj měly tradiční a liberální státy.
- Trend vývoje demografických ukazatelů, zvláště úhrnná plodnost a průměrný věk matky při narození prvního dítěte, se do značné míry odvíjel podle toho, s jakou úspěšností se země vypořádaly se změnou režimu. Demografické chování taktéž záviselo na širších podmínkách a společenských normách z dob socialismu.
- Transformace proběhla nejkomplicovaněji v jihovýchodní Evropě, kdy byl navíc tento region, podobně jako pobaltské státy, nezanedbatelně postižený emigrací obyvatel. Nízký počet dětí nebyl vždy svobodným rozhodnutím, ale důsledkem špatných podmínek.
- Zatímco ve většině zemí úhrnná plodnost poklesla převážně kvůli odkládání mateřství, tak v některých (Rumunsko, Bulharsko) se tak stalo z důvodu poklesu míry plodnosti vyšších pořadí.
- V řadě zemí je dodnes pro ženy problematické skloubení práce a rodiny. I když se účast žen v zaměstnání výrazně zvýšila, stále jim zůstaly tradiční role v domácnosti.
- Rozdíly v demografických ukazatelích se postupně mezi zeměmi zmenšují, včetně srovnání se Západem, ale do určité míry stále přetrvávají.
- Liberálnější postoje k manželství a odkládání rodičovství mají spíše mladší a poté paradoxně méně vzdělaní. To může být způsobené větší senzitivitou na socioekonomické změny a přijaté chování není zcela svobodným rozhodnutím.

Další změny jako nárůst individualismu, složitější uspořádání svazků a domácností a samozřejmě pokles úhrnné plodnosti a nárůst průměrného věku při narození dítěte se v souvislosti se zhroucením režimu objevily takřka ve všech postsocialistických zemích, stejně jako další znaky druhého demografického přechodu, viz výše.

Kapitola 3

Metodika

Tato kapitola slouží jako metodický základ pro analýzy v následujících kapitolách. Nejprve jsou představeny cíle práce, výzkumné otázky a hypotézy. Další podkapitola navazuje charakteristikou datových zdrojů, potřebných pro následné výpočty a grafická znázornění. Závěrem jsou představeny použité metody a způsoby výpočtů jednotlivých ukazatelů.

3.1 Cíle, výzkumné otázky a hypotézy

Cílem této diplomové práce bude v následujících kapitolách proniknout hlouběji do studované problematiky a *s pomocí analýzy na státní i regionální úrovni, včetně doplnění výsledků z výběrových šetření, komplexněji diskutovat proběhlé změny v jednotlivých zemích a konfrontovat je s konceptem druhého demografického přechodu*. Zvláštní pozornost bude směřována na mezistátní a meziregionální odlišnosti nadnárodních celků (střední Evropa, jihovýchodní Evropa, bývalá Jugoslávie, pobaltské státy) a rovněž na rozdíly mezi jednotlivými regiony soudržnosti, včetně diskuse nad možnými příčinami těchto rozdílů.

V návaznosti na výše zmíněné cíle práce a v konfrontaci se studovanou literaturou byly stanoveny následující výzkumné otázky a na ně navazující hypotézy:

- *Jak byl populační vývoj v zemích východní části Evropy prostorově diferencován z pohledu druhého demografického přechodu?*

Hypotéza 1A: Rozdílný vývoj měly tradiční státy a liberální státy.

Hypotéza 1B: Rozdílný vývoj měly státy se složitou socioekonomickou situací v období transformace oproti zemím, které transformaci zvládly úspěšněji.

První dvě hypotézy (respektive hypotézy 1A a 1B) vycházejí z domněnky různých příčin demografických změn. Podle Sobotky (2008) se v tradičnějších zemích (Polsko Rumunsko, Slovensko) změny odehrály s menší razancí, zatímco v liberálních zemích (Česko, Estonsko, Slovinsko) plodnost poklesla rychleji a odkládání rození dětí probíhalo s větší intenzitou. Ověřována bude také predikce Kohlera a kol. (2002), podle něhož se země s počátečním pomalejším tempem odkládání dočkají ještě většího poklesu plodnosti. Rovněž behaviorální

změny (jako například růst mimomanželské plodnosti) v tradičních zemích nedosáhly takové úrovně (Sobotka, 2008). Hypotéza 1B se odvíjí od vlivu socioekonomických změn v období transformace, které zapříčinily i následující vývoj změn demografických. Negativně ovlivněna byla patrně zejména jihovýchodní Evropa (Billingsley a Duntava, 2017; Kohler a kol., 2002; Šprocha a kol., 2018).

- *Jaké byly odlišnosti v populačním vývoji v zemích východní části Evropy mezi státní a regionální úrovní z hlediska druhého demografického přechodu?*

Hypotéza 2: Regiony NUTS 2 se vyvíjely nejednotně oproti státní úrovni, a to v závislosti na sociodemografických charakteristikách.

Tato hypotéza vychází z velké části ze dvou předchozích hypotéz. Lze očekávat, že jednotlivé regiony nebudou vždy zcela odpovídat hodnotám za celý stát. Odlišný vývoj bude zřejmě záviset na sociodemografickém složení populace (vyšší výskyt menšin s odlišným demografickým chováním) a ekonomické „vyspělosti“ regionu (Billari, 2008; Billingsley a Duntava, 2017; Kohler a kol., 2002; Šprocha a kol., 2018).

- *Jak se lišil vývoj demografických ukazatelů na státní a regionální úrovni od postojů/názorů obyvatel v zemích východní části Evropy v kontextu druhého demografického přechodu?*

Hypotéza 3: Země se složitým reprodukčním prostředím vykazovaly nižší úroveň a větší míru odkládání plodnosti oproti zemím, v nichž byla situace příznivější.

Poslední hypotéza bude za pomoci výstupů z výběrových šetření porovnávat postoje obyvatel s naměřenými ukazateli. Skloubení rodinných povinností a pracovního procesu, ekonomická situace, dostupnost péče o dítě a ceny bydlení, případně další faktory měly podle Kohlera a kol. (2002) a Spédera a Kapitányho (2014) značný vliv na plánování rodičovství.

Představené hypotézy se snaží podchytit jak charakteristiky konceptu druhého demografického přechodu, tak také konceptu odkládání plodnosti či sociální anomie. Tento komplexní pohled pomůže lépe zachytit specifickou vývoje v postsocialistických zemích.

3.2 Data

Vzhledem k charakteru analýzy bylo vhodné získat data za ideálně co možná nejdelší časový úsek od roku 1980, aby došlo k pokrytí období krátce před transformací, během transformace a po transformaci. Z tohoto důvodu byla data pro některé země stažena z více zdrojů. Jednotnost byla ověřena za pomoci hledání rozdílů ve vybraných letech, v nichž se roky z obou zdrojů překrývaly. V naprosté většině případů se údaje lišily pouze v řádu tisíců či setů, v případě rizika mírně větších rozdílů byla tato skutečnost uvedena v poznámce.

3.2.1 Datové zdroje na státní úrovni

Za státní úroveň se podařilo pro většinu zemí shromáždit údaje od roku 1980. Pro analýzu bylo třeba získat podkladová data (podle dostupnosti) pro následující ukazatele: míry plodnosti podle věku za roky 1980, 1990, 2000, 2010 a 2018, míry plodnosti podle pořadí, průměrné věky matky při narození (prvního) dítěte a index mimomanželské plodnosti podle věkových skupin.

Míry plodnosti podle věku byly staženy z databáze Eurostat (Eurostat, 2021b) pro pět vybraných let za naprostou většinu států a roků. Tím byla zajištěna porovnatelnost výstupů. U Slovinska rok 1980 nahradil rok 1982, jelikož se jednalo o první rok, za který byla data k dispozici. Největší problém s dostupností dat byl shledán u Chorvatska, protože je bylo možné získat až po roce 2000 (prvním zobrazovaným rokem je 2001). Po komunikaci s paní Žavrljanovou z chorvatského statistického úřadu se podařilo získat alespoň některé dřívější výstupy za vybrané ukazatele (míry plodnosti podle pětiletých věkových skupin, úhrnná plodnost a průměrný věk matky při narození dítěte a prvního dítěte), jež jsou zobrazeny v přílohách (příloha 1, 2, 3). Zbývající nedostupné roky byly doplněny z databáze Human Fertility Database (HFD, 2021a) – Polsko za rok 1980 a Lotyšsko za roky 1980 a 1990. Oba zdroje lze považovat za velmi kvalitní a vzájemně porovnatelné (srovnatelnost dat byla ověřena na překrývajících se letech).

Míry plodnosti podle pořadí byly primárně získány z databáze Human Fertility Database (HFD, 2021b), kde byly k dispozici již vypočtené hodnoty. Případné chybějící roky byly dopočteny na základě dat Eurostatu (Eurostat, 2021c; Eurostat, 2021d), porovnatelnost byla ověřena, viz výše. Problém se vyskytl u Rumunska, kde byla na Eurostatu pro jednotlivá pořadí vložena pouze data od roku 1995; od roku 1990 byla proto využita čísla z databáze rumunského statistického úřadu (TEMPO online, 2021). V tomto období je nutné brát výsledky s jistou opatrností. U Chorvatska nastal stejný problém s nedostupností dat jako u předchozího ukazatele, byla proto doplněna hodnota úhrnné plodnosti na základě censálních dat z roku 1991 (CROSTAT, 1991).

Průměrné věky matky při narození (prvního) dítěte byly opět primárně staženy z Human Fertility Database (HFD, 2021c), s doplněním chybějících roků z databáze Eurostat (Eurostat, 2021a) – u tohoto ukazatele nebylo třeba hodnoty dopočítávat, byly již plně k dispozici. V období 1990–1994 se pro Rumunsko opět využila data ze statistického úřadu (TEMPO online, 2021). V případě Slovenska se ovšem data mezi Human Fertility Database a Eurostatem lišila poněkud více, v období 2015–2018 bylo proto místo Eurostatu využito dat ze slovenského statistického úřadu (ŠÚSR, 2021).

Data potřebná pro výpočet *indexu mimomanželské plodnosti podle věkových skupin* byla získána z databáze Eurostat (Eurostat, 2021e). Pouze u Lotyšska se vyskytl problém s chybějícími hodnotami, proto byla využita databáze lotyšského statistického úřadu (CSP, 2021). Výsledky by měly být na základě ověření porovnatelné.

3.2.2 Datové zdroje na regionální úrovni

Regionální úroveň se v tomto případě rozumí úroveň regionů soudržnosti (NUTS 2), na jejichž úrovni EU aplikuje svoji investiční regionální politiku (Eurostat, 2021g). Postsocialistické země dnešní EU se dělily na 59 regionů soudržnosti (obrázek 2, popis viz příloha 4). Právě v těchto regionech byly provedeny jednotlivé výpočty ukazatelů.

Regionalizace se uskutečnila na základě dělení NUTS 2 z roku 2016. Oproti předchozí verzi z roku 2013 se většina regionů nezměnila, nicméně několik změn v členění se přeci jenom uskutečnilo, zejména v Polsku (viz příloha 5). Právě v Polsku způsobila změna regionalizace problém s dostupností dat, ačkoliv se vyjma regionu v okolí hlavního města jednalo paradoxně pouze o změnu kódu. Chybějící data se naštěstí podařilo získat z předchozí verze regionů soudržnosti, ačkoliv v některých případech (Litva do roku 1999, regiony Budapest a Pest v Maďarsku do roku 2001 a Warszawski stołeczny a Mazowiecki regionalny v Polsku až do roku 2016) bylo nutné počítat pouze s daty za celé „původní“ regiony.

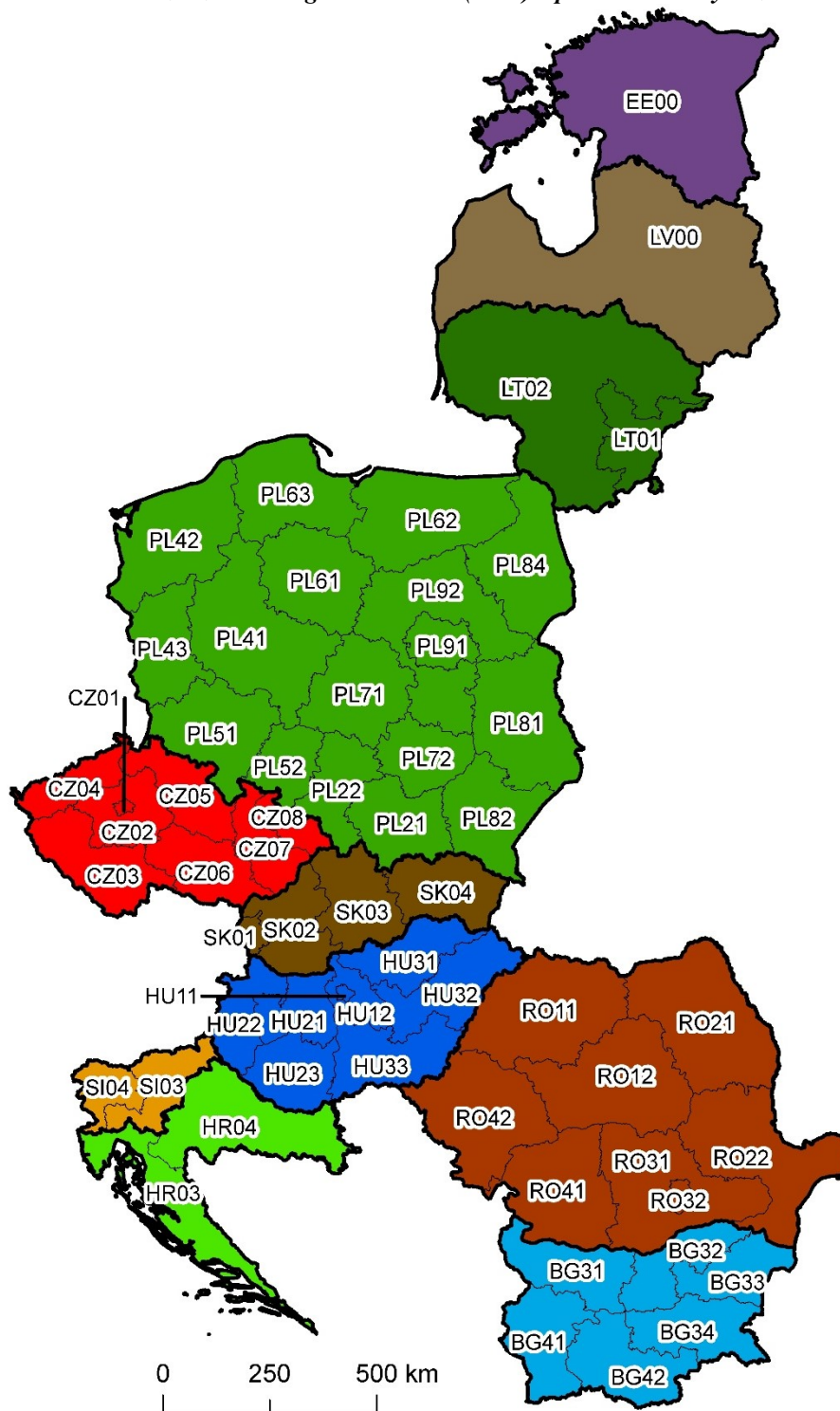
Primárním zdrojem dat se stala regionální databáze Eurostatu (Eurostat, 2018; Eurostat, 2021f). Pro potřeby výpočtů bylo potřeba získat počty žen podle věku a počty narozených podle věku. V případě Rumunska byla využita mezi roky 1993–1995 databáze rumunského statistického úřadu (TEMPO online, 2021), jež disponuje i regionálními daty; porovnatelnost byla opět ověřena za pomoci překryvu několika roků. Chybějící data pro Slovensko mezi lety 1993–1995 byla taktéž získána z místního statistického úřadu (ŠÚSR, 2018). Chybějící roky pro státy, za něž nebyla k dispozici regionální data, byly doplněny z Human Fertility Database (Slovensko do roku 2007, Litva do roku 1998) (HFD, 2021a).

3.2.3 Datové zdroje výběrových šetření

Zdroj výběrových šetření byl jednotný, konkrétně se jednalo o první vlnu panelové šetření Generations & Gender Survey (GGS, 2017), která zahrnovala nejvíce států – Česko, Maďarsko, Polsko, Bulharsko, Rumunsko a Litvu. Klíčové bylo získat odpovědi na otázky týkající se vlivů na plánování rodičovství.

Staženy byly pouze výsledky pro ženy ve věku 15–49 let. Zahrnutí plodného věku žen bylo velmi důležité kvůli možnému zkreslení výsledků, rovněž omezení výběru pouze na ženy pomohlo zpřesnit následnou interpretaci. Pro porovnání všech tří částí analýzy bylo klíčové právě demografické chování žen.

Obrázek 2 – Schematické znázornění regionů NUTS 2 (2016) v postsocialistických zemích EU

Zdroj dat: Eurostat (2019); vlastní zpracování

3.3 Použité metody

3.3.1 Metody na státní úrovni

Míry plodnosti podle věku byly k dispozici v obou zdrojích již spočtené na základě stejné metodiky, nebylo tedy třeba je dopočítávat. Pro doplnění je dle Pavlíka a kol.¹³ (1986, s. 295) výpočet následující:

$${}_t f_x = \frac{{}_t N_x^V}{1.7. \text{ } {}_t P_x^{\bar{z}}}$$

kde:

${}_t f_x$ = míra plodnosti podle věku matky x v čase t;

${}_t N_x^V$ = počet živě narozených dětí ve věku x a čase t;

1. 7. ${}_t P_x^{\bar{z}}$ = střední stav žen ve věku x a čase t.

Do výpočtů vstupovaly pouze ženy od 15 do 49 let.

Míry plodnosti podle pořadí byly v databázi Human Fertility Database opět plně k dispozici. Chybějící data z ostatních datových zdrojů bylo nutné dopočítávat na základě stejné metodiky. Výpočet byl proveden následujícím způsobem, analogicky jako míry podle věku:

$${}_t f^i = \sum_{x=15}^{49} \frac{{}_t N_{x-x+h}^{Vi}}{1.7. \text{ } {}_t P_{x-x+h}^{\bar{z}}} * n$$

kde:

${}_t f^i$ = míra plodnosti i-tého pořadí v čase t;

${}_t N_{x-x+h}^{Vi}$ = živě narození i-tého pořadí ve věku x-x+h a čase t;

1. 7. ${}_t P_{x-x+h}^{\bar{z}}$ = střední stav žen ve věku x-x+h a čase t;

n = velikost intervalu.

Data z Eurostatu byla dostupná v jednotkách věku, do výpočtu tedy vstupovalo $n = 1$. Střední stavy žen ale bylo v tomto případě nutné dopočítávat za pomoci prostého aritmetického průměru dvou po sobě následujících let, protože se v databázi vztahovaly pouze k 1. 1. V případě Chorvatska a Rumunska bylo ovšem nutné počítat s pětiletými věkovými intervaly. Opět se počítalo pouze s údaji v intervalu 15–49 let. Vypočteny byly míry pro první, druhé a třetí a vyšší pořadí porodů, suma jednotlivých měr plodnosti podle pořadí se poté rovnala *úhrnné plodnosti (úp)*:

¹³ Není-li uvedeno jinak, vzorce v diplomové práci vycházejí z této publikace, případně jsou pro potřeby práce mírně upraveny.

$${}_t\acute{u}p = \sum {}_t f^i = \sum_{x=15}^{49} {}_t f_x$$

Průměrné věky matky při narození (prvního) dítěte nebylo třeba dopočítávat, opět byly ve všech zdrojích k dispozici na základě totožné metodiky. Pro upřesnění lze na základě výpočtu průměrného věku dle Pavlíka a kol. (1986, s. 120) stanovit vzorec pro výpočet průměrného věku matek takto:

$${}_t\bar{x}^{mi} = \frac{\sum_{x=15}^{49} x_s * {}_t f_x^i}{\sum_{x=15}^{49} {}_t f_x^i}$$

kde:

${}_t\bar{x}^{mi}$ = průměrný věk matek při narození dítěte i-tého pořadí v čase t;

x_s = střed věkového intervalu;

${}_t f_x^i$ = míra plodnosti i-tého pořadí podle věku matky x v čase t.

Posledním ukazatelem na státní úrovni byl *index mimomanželské plodnosti podle věkových skupin*. Nejedná se ovšem o index nemanželské plodnosti (ih), jež je jedním z Coaleových indexů (viz Pavlík a kol., 1986, s. 293), ale o prostý poměr živě narozených mimo manželství a v manželství, násobený stem. Výpočet je analogický jako například index maskulinity (Pavlík a kol., 1986, s. 110). Jedná se o poněkud netradiční způsob analýzy mimomanželské plodnosti, nicméně pro účely této diplomové práce a pro vizualizaci rozdílů ve struktuře plodnosti se tento pohled jeví jako relevantní. Ukazatel byl vypočítán takto:

$${}_t I_{x-x+h}^{mm} = \frac{{}_t N_{x-x+h}^{Vmm}}{{}_t N_{x-x+h}^{Vm}} * 100$$

kde:

${}_t I_{x-x+h}^{mm}$ = index mimomanželské plodnosti pro věk x-x+h v čase t;

${}_t N_{x-x+h}^{Vmm}$ = živě narození mimo manželství podle věku matky x-x+h v čase t;

${}_t N_{x-x+h}^{Vm}$ = živě narození v manželství podle věku matky x-x+h v čase t.

Byly vypočítané hodnoty indexů pro následující věkové skupiny: -24, 25-29, 30-34, 35-39 a 40 let a více, včetně celkového indexu mimomanželské plodnosti.

3.3.2 Metody na regionální úrovni

Pro nižší řádovostní úroveň byla zvolena vizualizace vývoje demografických procesů za pomoci kartogramů a také trojúhelníkového grafu. První série map využívá obě tyto metody. Postup výpočtů (na základě Dobešové, 2014) byl následující:

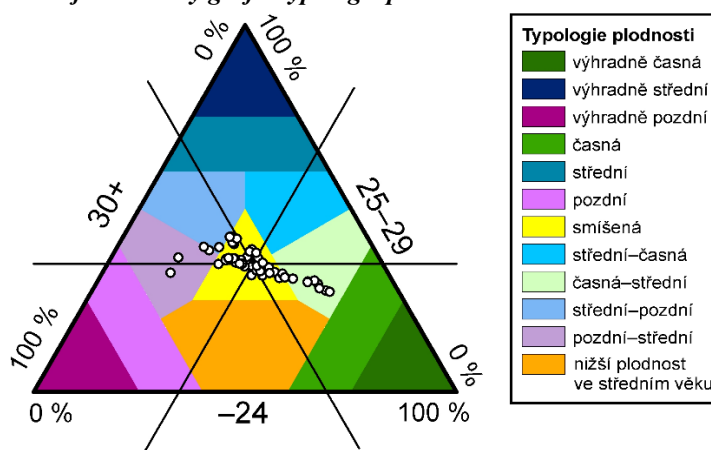
- 1) získat data za střední stavy žen podle věku a počty živě narozených dětí podle věku matky z výše uvedených zdrojů;
- 2) nasčítat počty v bodu 1 do tříletých skupin (1993-1995, ..., 2017-2019);

- 3) spočítat míry plodnosti tří věkových skupin (–24, 25–29 a 30 a více let) obdobným způsobem jako u státní úrovně pro všechny tříleté intervaly;
- 4) vybrat vhodné členění trojúhelníkového grafu a typizaci (viz dále);
- 5) vynést jednotlivé regiony do trojúhelníkového grafu;
- 6) za pomoci kartogramu zobrazit vývoj struktury plodnosti podle typizace v jednotlivých tříletých intervalech.

Podle Dobešové (2014, s. 1) je trojúhelníkový graf „graf, kde každá strana slouží jako osa systému souřadnic. Každá osa charakterizuje jeden prvek struktury daného jevu. Používá se pro popis jevu, jehož struktura je třídílná.“ Právě z důvodu nutnosti třídílné struktury byly míry plodnosti členěny právě do tří věkových skupin. Jedním z možných použití grafu je právě pro strukturu obyvatelstva podle věkových skupin (jako například v Šídlo a Šprocha, 2020).

Trojúhelníkový graf byl vzhledem k charakteru dat rozdělen na 12 segmentů podle podílu jednotlivých věkových skupin (obrázek 3). Každý vrchol reprezentuje 100% podíl dané věkové skupiny na úhrnné plodnosti – pravý dolní vrchol má 100% zastoupení plodnosti ve věkové skupině do 24 let, horní vrchol 100% podíl skupiny 25–29 let atd. Bílé tečky reprezentují jednotlivé regiony soudržnosti podle rozložení měř plodnosti. Jejich „pozice“ v grafu je pak podle příslušné barvy vynesena do mapy. Trojice přímek značí průměrnou úroveň plodnosti v jednotlivých věkových kategoriích; umístění regionu nad čarou pak značí nadprůměrnou míru plodnosti v konkrétní věkové skupině.

Obrázek 3 – Trojúhelníkový graf a typologie plodnosti

Zdroj: vlastní zpracování

Typologie byla vytvořena právě na základě relativního zastoupení plodnosti tří věkových skupin na úhrnné plodnosti. Čím blíže se regiony „blíží“ ke středu trojúhelníku, tím více je zastoupení jednotlivých skupin vyrovnané (proto je toto rozložení označené jako „smíšené“). Naopak okolí vrcholů trojúhelníku má výraznou převahu plodnosti ve zmíněných věkových skupinách a typ je kategorizován jako „výhradně časný“, „výhradně střední“ a „výhradně pozdní“. Zbylé kategorie se odvíjejí od stejného principu.

Druhá série map zobrazuje *úhrnnou plodnost podle regionů soudržnosti*. Výpočty byly provedeny podle stejných vzorců jako u státní úrovně, pouze pro nižší územní jednotky.

Pro vizualizaci výsledků byl použit program ArcGIS 10.3, u trojúhelníkového grafu bylo potřeba nainstalovat navíc nástroj (tzv. Toolbox) „*Triangular Graph*“ (Ganbaatar, 2014). Veškeré podkladové vrstvy byly k dispozici na stránkách Eurostatu (Eurostat, 2019).

3.3.3 Metody pro výběrová šetření

V poslední části se analyzovaly vybrané otázky z výběrového šetření GGS pomocí vizualizace relativního zastoupení odpovědí ve skládaných sloupcových grafech. V kontextu studované literatury a pro potřeby naplnění výzkumných otázek nakonec byly vybrány následující otázky:

- *Plánujete mít (další) dítě v následujících třech letech?*
- *Představte si, že do tří let (další) dítě mít nebudete. Plánujete mít vůbec nějaké (další) dítě?*
- *Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší finanční situaci?*
- *Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší práci?*
- *Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší dostupnosti bydlení?*
- *Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší dostupnosti péče o dítě?*

Otázky bylo možné získat pouze za některé země: Česko, Maďarsko, Polsko, Bulharsko, Rumunsko a Litvu. U Maďarska se u prvních dvou otázek vyskytovaly pouze binární odpovědi ano/ne, v analýze k tomu bylo přihlíženo.

Kapitola 4

Analýza vývoje reprodukčního chování na státní úrovni v kontextu druhého demografického přechodu

V této kapitole je za využití analýzy časování a struktury plodnosti (míry plodnosti podle věku, úhrnná plodnost, mimomanželská plodnost a průměrný věk matky při narození dítěte) popsáno reprodukční chování od roku 1980 (podle dostupnosti dat, viz dále). Vliv socialistického režimu na budoucí demografické chování se podle literatury ukázal jako nesporný, proto je třeba s ním při analýze rovněž počítat, stejně jako s mnohdy problematickým obdobím transformace.

Ačkoliv se nabízí celá řada možných dělení států do různých regionů podle mnoha kritérií (zejména geografických a behaviorálních), byl zvolen geografický přístup. Samotná regionalizace je sama o sobě velmi rozsáhlým tématem, jež není předmětem této diplomové práce. Na základě studia literatury (např. Lesthaeghe, 2020) bylo nakonec v kontextu geografických, politických a historických souvislostí přistoupeno k následující regionalizaci: střední Evropa (Česko, Maďarsko, Polsko, Slovensko), jihovýchodní Evropa (Bulharsko, Rumunsko), bývalá Jugoslávie (Chorvatsko, Slovinsko) a Pobaltí (Estonsko, Litva, Lotyšsko).

Studium demografických procesů bude probíhat kombinací grafického znázornění a následného porovnání se studovanou literaturou ve výše zmíněných regionálních celcích. Cílem je zejména hlubší analýza změn v intenzitě, časování a struktuře plodnosti na státní úrovni.

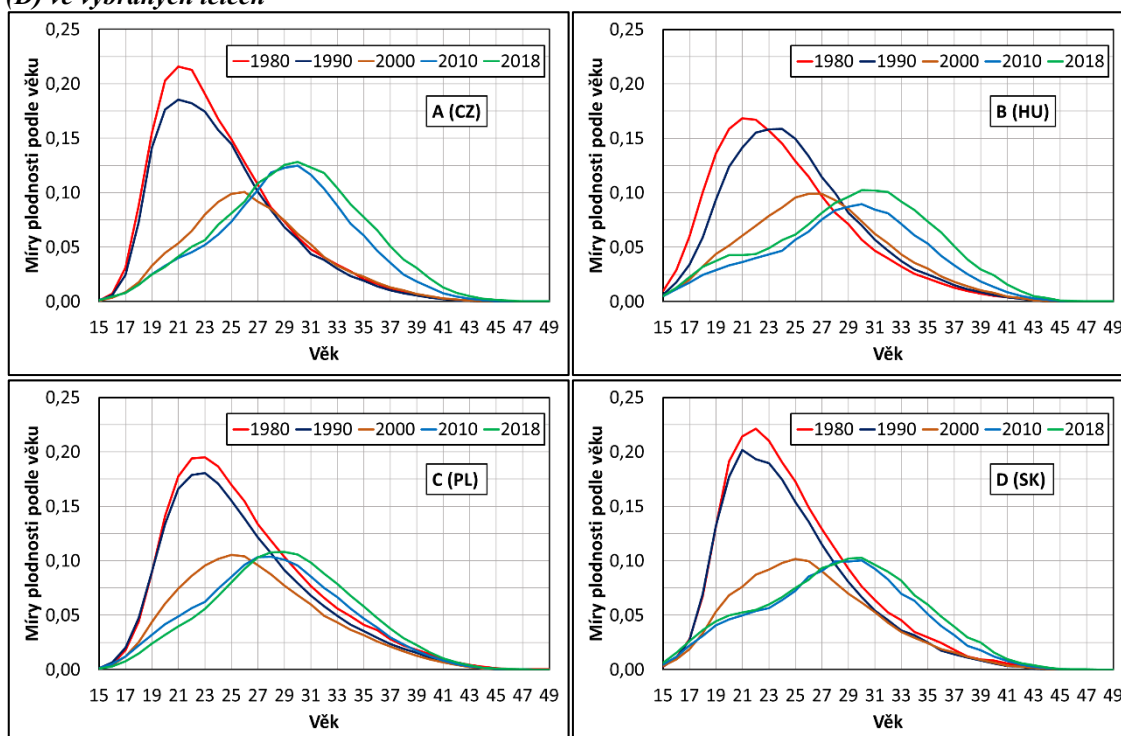
4.1 Střední Evropa

Do regionu střední Evropy byly zařazeny státy tzv. Visegrádské skupiny, tedy Česko (CZ), Maďarsko (HU), Polsko (PL) a Slovensko (SK). Z hlubší analýzy došlo z důvodu neúplných či nedostupných dat k vynětí bývalé NDR, zejména kvůli změnám regionalizace Berlína (Kreyenfeld a kol., 2019). Z kulturně-behaviorálního hlediska by bylo možné země rozdělit na sekularizované a liberální, kam spadá Česko a Maďarsko, a na konzervativní s určitým vlivem náboženství – Slovensko a zejména Polsko (Sobotka, 2008).

Ačkoliv by se na první pohled mohlo zdát, že míry plodnosti směřovaly od roku 1980 podobnou trajektorií vývoje, při detailnějším pohledu zde můžeme objevit mírně rozdílné vzorce. Zatímco ve všech sledovaných zemích byla před změnou režimu plodnost koncentrována do

nižších věků, zejména mezi dvacátým a pětadvacátým rokem (obrázek 4), mezi roky 1990 a 2000 došlo k jejímu významnému poklesu a posunu maxima do vyššího věku. Odsouvání rození dětí do vyššího věku bylo patrné rovněž mezi lety 2000 a 2010, po tomto roce se růst zpomalil či téměř stagnoval. V Maďarsku (obrázek 4B), Polsku (obrázek 4C) a na Slovensku (obrázek 4D) nedošlo po roce 2000 k příliš významné rekuperaci, nicméně Česko (obrázek 4A) se poněkud liší, kde docházelo po tomto roce k mírnému nárůstu měr plodnosti kolem modálního věku narození dítěte. To koresponduje s prací Šťastné a kol. (2017), kdy se v některých generacích rekuperovalo až 80 % odložených porodů.

Obrázek 4 – Míry plodnosti podle věku matky v Česku (A), Maďarsku (B), Polsku (C) a na Slovensku (D) ve vybraných letech

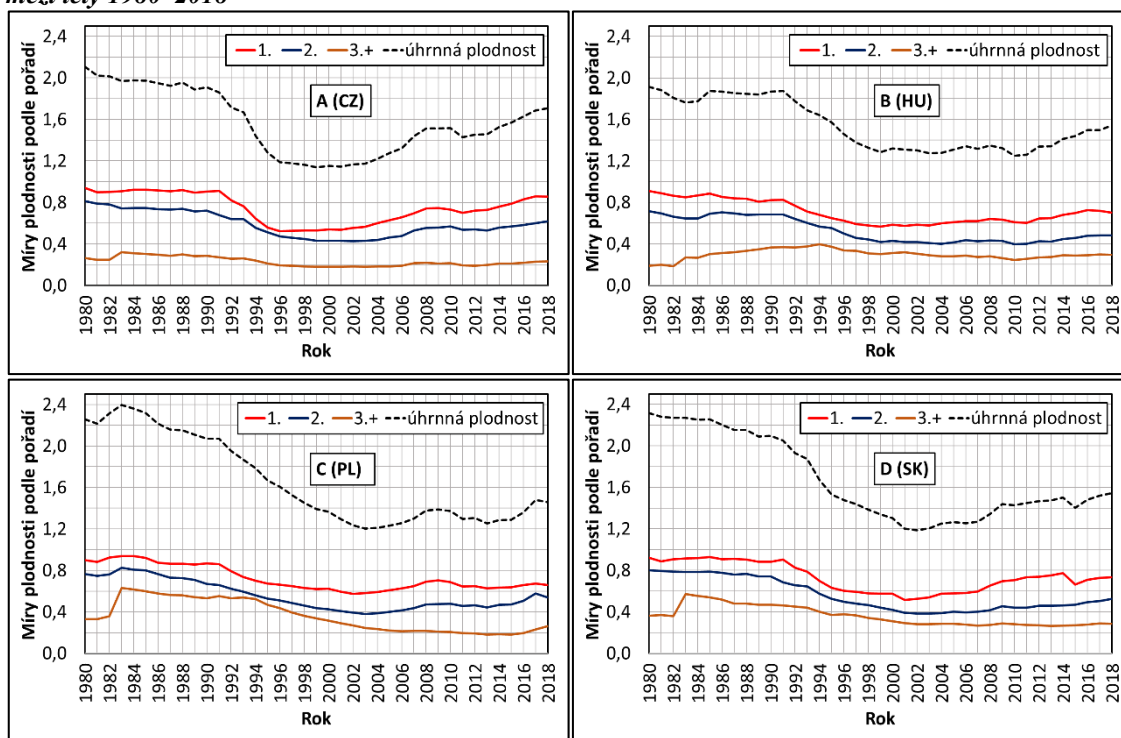
Zdroj dat: Eurostat (2021b); HFD (2021a); vlastní zpracování

V předrevolučním období dosahovaly nejvyšších hodnot úhrnné plodnosti konzervativní státy (Polsko, Slovensko), kdy se hodnoty pohybovaly mírně nad či v blízkosti hodnoty prosté reprodukce (obrázek 5), ovšem postupně docházelo až do počátku devadesátých let (s výjimkou první poloviny osmdesátých let v Polsku) k mírnému poklesu na hodnotu kolem dvou dětí na jednu ženu v jejím reprodukčním období. Po změně režimu pokles zrychlil a zastavil se po roce 2000 na hodnotách kolem 1,2. Zatímco v Polsku (obrázek 5C) v osmdesátých letech početné generace žen ve fertilním věku způsobily krátkodobý růst úhrnné plodnosti, tak podobně početné generace narozené v sedmdesátých letech takový vliv na plodnost neměly (Kotowska a kol., 2008).

Na Slovensku (obrázek 5D) měl na vyšší úhrnnou plodnost před revolucí do určité míry vliv poněkud častější vícedětný model rodiny, zčásti zapříčiněný vyšší plodností romské populace (Šprocha a kol., 2018). Oproti Polsku byl ale pokles úhrnné plodnosti více strmý, zvláště

u plodnosti prvního pořadí, ačkoliv do začátku devadesátých let plodnost prvního a druhého pořadí zůstávaly téměř neměnné (na rozdíl od mírného poklesu u třetího a vyššího pořadí). Snižování intenzity plodnosti u polských žen mělo, zvláště u druhého pořadí, výrazněji mírnější trend; zčásti mohl mít vliv rovněž pozdější pokles a vyšší hodnoty plodnosti třetího a vyššího pořadí. Následná rekuperace ale v obou zemích nebyla příliš vysoká a úhrnná plodnost začala růst po roce 2000 pouze velmi mírně.

Obrázek 5 – Míry plodnosti podle pořadí v Česku (A), Maďarsku (B), Polsku (C) a na Slovensku (D) mezi lety 1980–2018

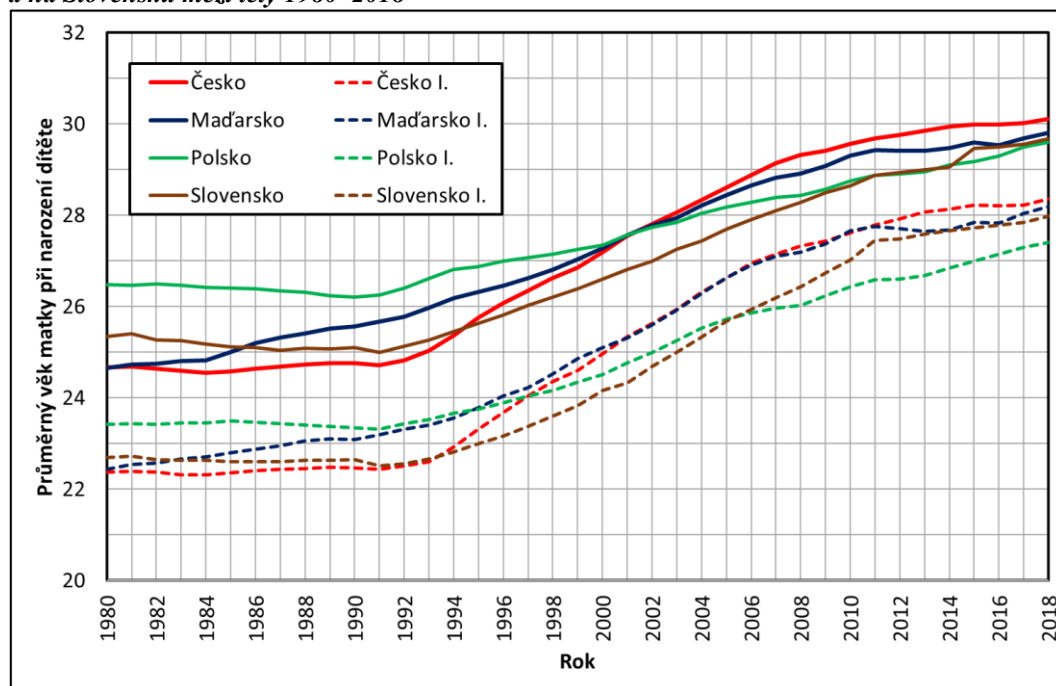
Zdroj dat: Eurostat (2021c); Eurostat (2021d); HFD (2021b); vlastní výpočty a zpracování

Spíše liberální země, tedy Česko (obrázek 5A) a Maďarsko (obrázek 5B), již během osmdesátých let měly úhrnnou plodnost pod úrovní prosté reprodukce. V Česku došlo na počátku devadesátých let, zejména po roce 1993, k dramatickému poklesu úhrnné plodnosti (v období 1990–1995 dokonce o 0,7 dítěte na jednu ženu) a v období 1995–2005 spadalo do kategorie zemí s velmi nízkou plodností, tedy pod 1,3 (Billari, 2008), mezi lety 1996 a 2003 dokonce pod 1,2. Pokles byl patrný zejména u plodnosti prvního pořadí, kdy se tyto hodnoty v polovině devadesátých let téměř přiblížily mírám druhého pořadí. Plodnost vyšších pořadí k poklesu téměř nepřispěla a udržovala se takřka na podobné úrovni po celé sledované období. Na druhou stranu se Česko řadilo mezi země, jejichž intenzita rekuperace dosahovala nejvyšších hodnot a ze zemí Visegrádské skupiny přispěla k růstu úhrnné plodnosti nejvíce, kdy v roce 2018 úhrnná plodnost přesáhla hodnotu 1,7, na rozdíl od zbylých zemí. To potvrzuje závěry Šťastné a kol. (2017), kdy index rekuperace u žen z generace sedmdesátých let dosahoval až 80 %.

Maďarsko sice nezaznamenalo tak rychlý pokles úhrnné plodnosti jako v Česku, ale ze všech studovaných středoevropských zemí se tento ukazatel pohyboval nejdéle v blízkosti nebo lehce

pod hranicí velmi nízké plodnosti (pod hodnotou 1,35 byl po celé období 1998–2013). Společně se Slovenskem se zde dle Šprochy a kol. (2018) index rekuperace pohyboval pouze mezi 43–50 % a v Maďarsku zaznamenaly dlouhodobě největší pokles konečné plodnosti, zejména u generací sedmdesátých let. Stojí za zmínku, že se na rozdíl od zbylých tří zemí úhrnná plodnost nedostala na nejnižší úroveň na přelomu tisíciletí, ale až v roce 2010 (1,25).

Obrázek 6 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Česku, Maďarsku, Polsku a na Slovensku mezi lety 1980–2018

Pozn.: Plnou čarou je značen průměrný věk matky při narození dítěte celkem, čerchovaně při narození dítěte 1. pořadí.

Zdroj dat: Eurostat (2021a); HFD (2021c); ŠÚSR (2021); vlastní zpracování

Změnu v reprodukčním chování dobře ilustruje taktéž růst průměrného věku matky při narození prvního dítěte, respektive při narození dítěte celkem (obrázek 6). Podle Šprochy a kol. (2018) patřila střední Evropa, společně s Pobaltím, mezi ty regiony, u nichž bylo tempo růstu věku nejrychlejší. Ačkoliv v Česku, Polsku a na Slovensku průměrný věk až do počátku devadesátých let stagnoval, tak v Maďarsku rostl již během osmdesátých let. Tamní tradiční dvoudětný model rodiny, kdy matky rodily své druhé dítě obvykle ještě před dovršením 26. roku života, respektive rodina své reprodukční plány realizovala během svých dvacátých let a následně oba rodiče nastoupili do zaměstnání, se začal měnit. Nejvýznamnější vliv byl zejména důsledkem odkladu prvních, zčásti i druhých porodů do vyššího věku. S tím se pojil rychlý pokles plodnosti u žen mladších 25 let (Spéder a Kamarás, 2008).

V Polsku byla situace poněkud specifická s ohledem na fakt, že průměrný věk matky při narození dítěte i prvního dítěte dosahoval vyšších hodnot během 80. let (z části dáno vyšší úhrnnou plodností), zatímco v posledních letech měly polské matky nejnižší průměrný věk ze zemí Visegrádské skupiny. Ve srovnání s ostatními zeměmi lze v tomto případě zaznamenat spíše pomalejší růst průměrného věku, patrně způsobený z velké části stále tradičnějšími hodnotami ve

společnosti, ačkoliv se postoje lidí postupně měnily a náboženství a tradice postupně ztrácely takový význam (Kotowska a kol., 2008).

Česko zaznamenalo nejstrmější růst průměrného věku matek při narození prvního dítěte i dítěte celkem, ačkoliv ze studovaných zemí mělo v 80. letech průměrný věk nejnižší. Podle Sobotky a kol. (2008) to způsobila velice rychlá změna v hodnotové orientaci žen; objevovaly se významné rozdíly v plodnosti a časování rodičovství podle vzdělání. S vidinou kvalitnějšího vzdělání a rozvojem kariérních možností se některé ženy dobrovolně rozhodly odložit mateřství do vyššího věku (extrémním případem je v tomto ohledu bývalé východní Německo). Tento trend ovšem nevedl k masivnímu rozšíření dobrovolné bezdětnosti, ale byl z velké části kompenzován vyšší plodností ve vyšším věku (Sobotka a kol., 2008).

Na Slovensku průměrný věk rostl podobně jako v Česku, i když zpočátku poněkud pomaleji. V obou zemích bylo typickým rysem brzké mateřství. Po roce 1989 se odkládání rození dětí stalo univerzálním fenoménem a plodnost poklesla nejvíce u žen mladších 25 let (Šprocha, 2018). Vlivem kombinace těchto faktorů, kdy efekt odkládání plodnosti vrcholil mezi 27. a 28. rokem života, a nedostatečné rekuperace na Slovensku zatím k významnějšímu růstu úhrnné plodnosti nedošlo (Šprocha, 2018).

Posledním sledovaným fenoménem, který je spojován s druhým demografickým přechodem, je růst mimomanželské plodnosti. V práci je srovnáván pomocí indexu mimomanželské plodnosti, což je prostý poměr počtu dětí narozených mimo manželství a v manželství, násobený stem. Hodnota 100 tedy značí stejný počet dětí v obou skupinách, vyšší poté více mimomanželských dětí.

V předrevolučním období se ve všech zemích mimomanželská plodnost pohybovala na velmi nízkých hodnotách (do 15 mimomanželských porodů na 100 manželských v případě Maďarska)¹⁴. V postsocialistickém období se situace proměnila. U všech zemí došlo k růstu mimomanželské plodnosti, ovšem znatelně se začaly vydělovat dvě trajektorie vývoje: dynamičtější růst nastal v Česku (obrázek 7A) a Maďarsku (obrázek 7B), zatímco na Slovensku (obrázek 7D) a zejména v Polsku (obrázek 7C) index nevzrostl natolik významně. Rozdílné demografické chování by korespondovalo s výzkumem Sobotky (2008), respektive s jeho dělením na liberální a konzervativní státy.

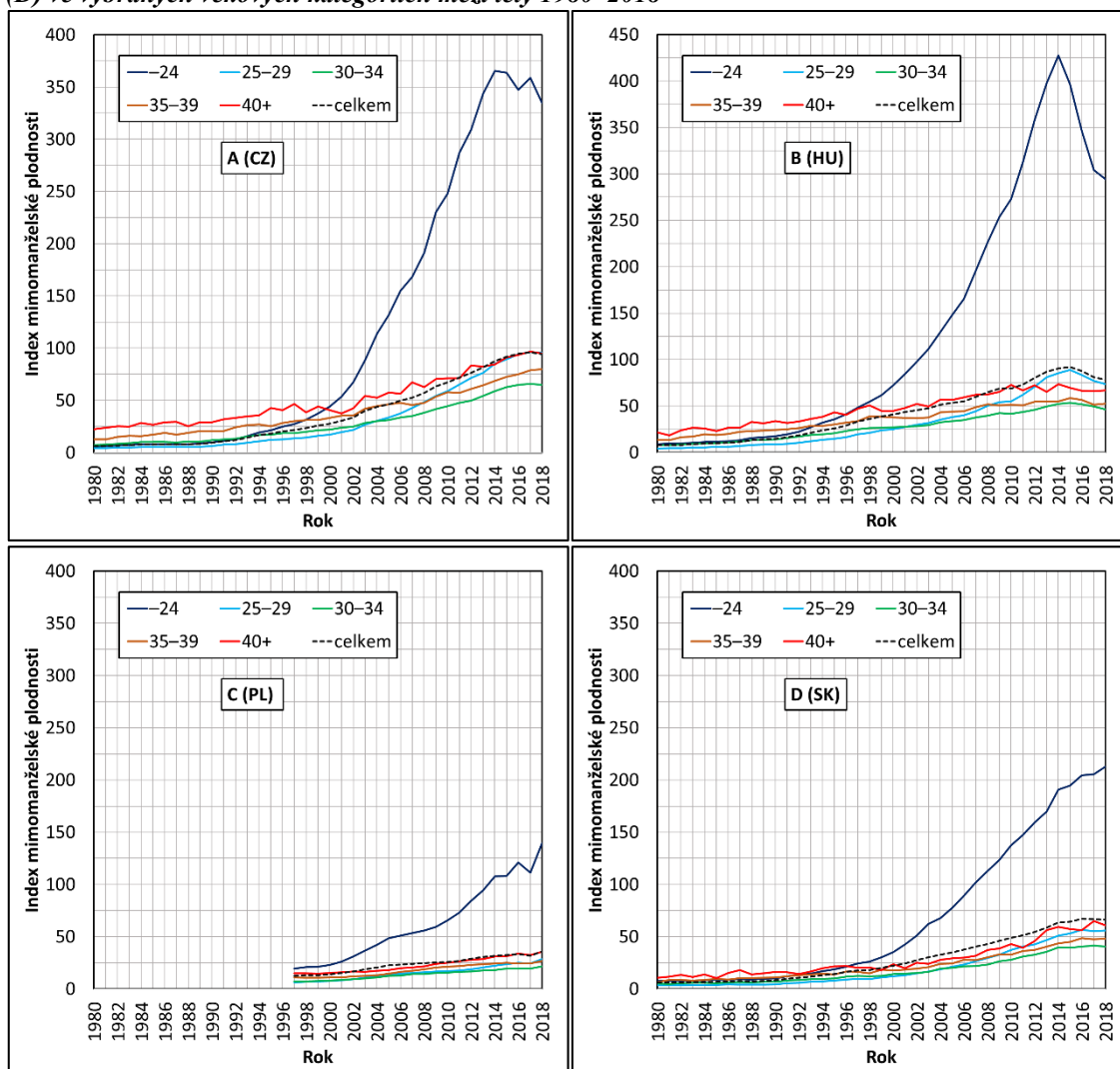
U Česka a Maďarska (obrázek 7A a 7B) velmi strmě vzrostl index u žen ve věkové kategorii do 25 let. Je potřeba zdůraznit, že ačkoliv se v průběhu času počty narozených v této věkové kategorii snižovaly, velmi vysoká čísla nebyla způsobena malými hodnotami, ale skutečně výrazným nepoměrem mezi narozenými dětmi v manželství a mimo manželství. Obě země dosáhly vrcholu v roce 2014. V případě Česka na 100 dětí narozených v manželství připadalo 366 mimo manželství, v Maďarsku dokonce 427. Růst indexu mimomanželské plodnosti se u obou zemí objevil napříč všemi věkovými kategoriemi. Přibližně v posledních 15 letech index rostl také u věkové kategorie 25–29 let a pokud pomineme kategorii žen 40+, jež nebyla tak

---

¹⁴ Data potřebná pro výpočet indexu mimomanželské plodnosti nebyla v Polsku až do roku 1997 dostupná. Strukturu lze ale také vyjádřit za pomoci podílu dětí narozených mimo manželství, který se během 80. let v Polsku pohyboval pod 10 % (Tymicki, 2018).

početně zastoupena, hodnoty indexu se záhy zvýšily takřka na úroveň celkového indexu mimomanželské plodnosti a překonaly zbylé věkové kategorie žen starších 30 let.

Obrázek 7 – Index mimomanželské plodnosti v Česku (A), Maďarsku (B), Polsku (C) a na Slovensku (D) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018

Zdroj dat: Eurostat (2021e); vlastní výpočty a zpracování

Vývoj v Česku se odehrál velice podobně jako v Maďarsku, kde ale hodnoty indexu u žen mezi 30 a 40 lety v posledních přibližně deseti letech stagnovaly či mírně klesaly a nedostaly se na vyšší hodnoty, zatímco v Česku se určitý náznak poklesu tempa růstu objevil až v posledních třech letech. V roce 2018 v Maďarsku připadalo celkově na 100 dětí narozených v manželství 78 mimo manželství, a tedy méně než v roce 2015, v Česku to bylo 94 dětí. Podle Hamplové a kol. (2006) byla v Česku hlavním diverzifikujícím faktorem úroveň vzdělání žen a také ekonomická situace, což spolu do velké míry souvisí; v Česku byly partnery obvykle osoby s podobnou úrovní vzdělání a muž jako živitel rodiny s nižším vzděláním dosahoval výrazně nižších příjmů, čímž se stával pro ženu méně atraktivním. To přispívalo k menší stabilitě svazků. Nicméně podle novějších dat ČSÚ (2016) se ukázala jistá změna trendu u vysokoškolsky vzdělaných žen; i když podíl živě narozených dětí mimo manželství u matek se základním

vzděláním vzrostl mezi lety 2005 a 2015 z 67 % na 80 % a vývoj tak potvrzuje výzkum Hamplové a kol. (2006), největší relativní nárůst byl právě u vysokoškolsky vzdělaných, a to z 12 % na 29 %.

Spéder a Kamarás (2008) spojovali vzrůstající podíl narozených mimo manželství v Maďarsku rovněž s rostoucí oblibou kohabitací. Podle autorů, kteří vycházeli i z výběrových šetření, navíc matky samoživitelky nezářdíka kdy uváděly, že porodily v době, kdy měly „blízký vztah bez kohabitace“. Vyšší hodnoty mimomanželské plodnosti rovněž vykazovaly osoby s nižší úrovní vzdělání, případně bez vyznání či zástupci romské minority (Spéder a Kamarás, 2008). V posledních letech se ovšem celkový růst mimomanželské plodnosti zpomalil a po vrcholu v roce 2015 (index = 92) začal mírně klesat.

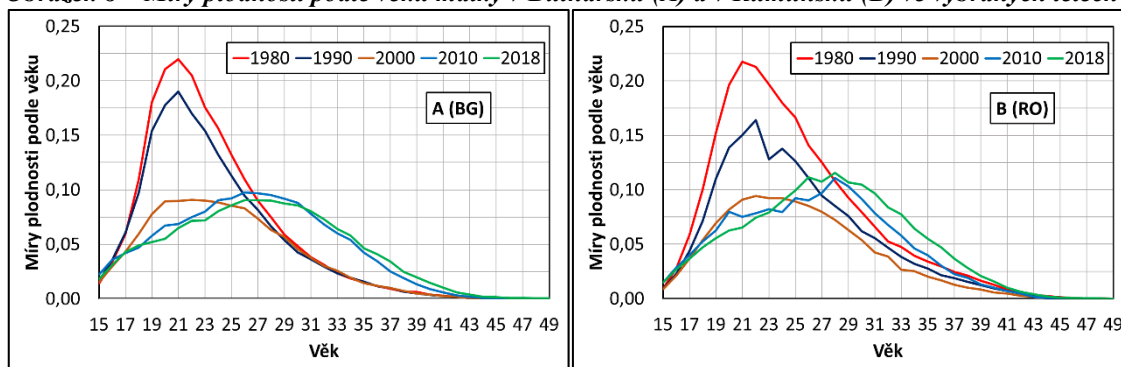
Ve srovnání s výše diskutovanými „liberálními“ zeměmi se „konzervativní“ Polsko (obrázek 7C) jeví zcela odlišně. Dynamický růst mimomanželské plodnosti v případě Polska nenastal a dlouhodobě se řadilo mezi země s nejnižším podílem dětí narozených mimo manželství v Evropě (Tymicki, 2018). Ještě na počátku 90. let se tento podíl udržoval do 10 % a posléze jen velmi pomalu rostl na 17 % v roce 2000 (Tymicki, 2018). Index mimomanželské plodnosti se u věkové kategorie do 25 let dostal přes hodnotu 100 až v roce 2014. U zbylých kategorií index nedosáhl ani hodnoty 40; celkový index byl nejvyšší v roce 2018, a to 36. I když byl určitý trend růstu v průběhu posledních let patrný, ani zdaleka neproběhl s takovou dynamikou jako u zbylých zemí Visegrádské skupiny. Ačkoliv lze zaznamenat rostoucí ekonomickou nezávislost párů, oslabování sociálních norem, větší akceptaci mimomanželské plodnosti a rostoucí oblibu kohabitací, velká část svobodných párů s dítětem vyjádřila chůt uzavřít manželský svazek v blízké budoucnosti (Tymicki, 2018).

Slovensko (obrázek 7D) zaujímalo ze sledovaných zemí střední Evropy specifickou pozici. Sice se velmi nízké hodnoty indexu mimomanželské plodnosti po roce 1990 začaly zvedat, zvláště u nejmladší věkové skupiny (i přes 200) a celkový index mezi lety 2016–2018 shodně dosahoval hodnoty 67, ale pořád neměl růst takovou dynamiku jako v případě Česka či Maďarska. Podobně jako v Česku hrálo na Slovensku roli nejvyšší dosažené vzdělání matky; podle Šprochy (2015) zde mimomanželská plodnost žen se základním vzděláním v roce 1999 překročila padesátiprocentní hranici a poté dále rostla až k 70 %, zatímco u vysokoškolsky vzdělaných žen byl nějaký růst patrný až po přelomu tisíciletí a v roce 2013 se pohyboval kolem 20 %. Šprocha (2015) upozorňuje, že na Slovensku bylo pozadí změny mnohem komplexnější než v západní Evropě a vyšší mimomanželskou plodnost mohly ovlivňovat také ohrožené skupiny obyvatel, zvláště v regionech hraničících s Maďarskem. Rostoucí oblibu kohabitací a dobrovolnou volbu rodičů ovšem také nezavrhuje.

4.2 Jihovýchodní Evropa

Bulharsko (BG) a Rumunsko (RO) byly vyčleněny v rámci samostatného studovaného regionu a to zejména kvůli tomu, že tyto země patřily v ekonomické transformaci mezi méně úspěšné, což se do určité míry projevilo na fertilitním chování (Billari, 2008; Billingsley a Duntava, 2017; Rotariu, 2006). V těchto zemích se patrně sociální anomie projevila nejvýrazněji, ať už z důvodu ekonomické nejistoty či kvůli složité politické situaci (Spéder a Kapitány, 2014). Otázkou ovšem zůstává, zdali doba anomie již pominula a situace se stabilizovala. Zvláště Rumunsko bylo postiženo masivní emigrací statisíců obyvatel, jež se odehrála ve čtyřech vlnách: první na počátku 90. let byla spojena zejména s pádem režimu a otevřením hranic, následující dvě na konci 90. let a v první polovině 1. desetiletí 21. století měly zejména ekonomické pozadí. Zatím poslední velká vlna se odehrála po roce 2007, kdy Rumunsko vstoupilo do Evropské unie (Ulrich a kol., 2011; Rotariu, 2006).

Obrázek 8 – Míry plodnosti podle věku matky v Bulharsku (A) a v Rumunsku (B) ve vybraných letech

Zdroj dat: Eurostat (2021b); vlastní zpracování

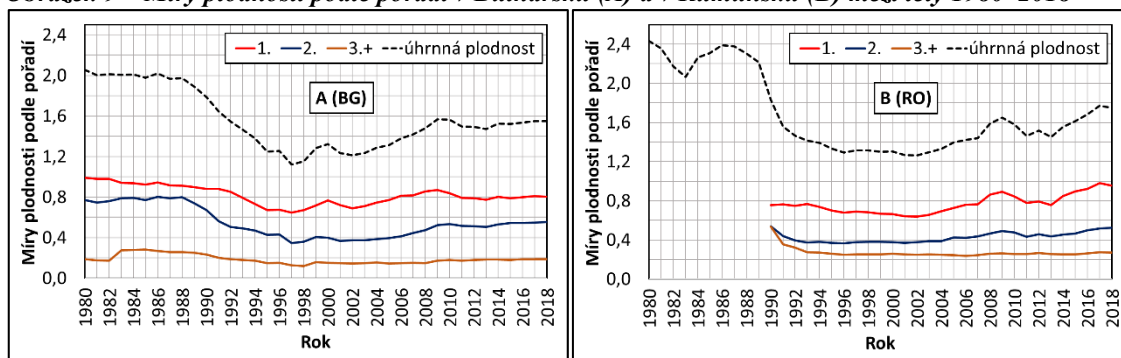
Jak Bulharsko (obrázek 8A), tak Rumunsko (obrázek 8B) byly před rokem 1990 charakteristické vyšší úrovní plodnosti v nižších věcích s vrcholem kolem 21. roku života s tím rozdílem, že v Rumunsku byly míry plodnosti podle věku více „rozprostřené“, zatímco v Bulharsku se více koncentrovaly. Na rozdíl od středoevropských zemí ovšem nebyl mezi lety 1990 a 2000 odklad mateřství příliš patrný a projevil se až během následující dekády. Velmi významně ovšem poklesly míry plodnosti. Podle Billingsleyové a Duntavaové (2017) se tato dvojice států řadila mezi postsocialistické země, jejichž konečná plodnost dosáhla nejnižších hodnot. Zjištění korespondují s předchozími výzkumy (Billingsley a Duntava, 2017; Sobotka 2008), které v zemích jihovýchodní Evropy akcentovaly více pokles plodnosti než její odkládání do vyššího věku.

Úhrnná plodnost v Bulharsku (obrázek 9A) se v 80. letech udržovala lehce pod hranici prosté reprodukce a takřka stagnovala, zatímco v Rumunsku (obrázek 9B) značně kolísala (mezi 2 a 2,4 dítěte na jednu ženu). Po změně režimu začala v Bulharsku úhrnná plodnost poměrně rychle klesat, ačkoliv v porovnání s ostatními postsocialistickými státy nebyl tento pokles nejstrmější. Postupně se ovšem Bulharsko zařadilo mezi země s velmi nízkou úrovní plodnosti (Billari, 2008) s minimem v roce 1997 (1,12 dětí na jednu ženu). Odlišnost oproti zemím střední Evropy lze nalézt ve struktuře plodnosti podle pořadí; zatímco v tomto regionu pokles plodnosti

vyšších pořadí téměř nepřispěl k poklesu úhrnné plodnosti, v Bulharsku se začala výrazněji snižovat prvně plodnost druhého pořadí, mezi lety 1988 a 1997 na méně než polovinu. V stejném období podobně poklesla i plodnost vyšších pořadí. Podle Koytchevaové a Philipova (2008) zde během 90. let došlo ke zhroutilí dlouhodobě přetrvávajícího dvoudětného modelu rodiny.

Obrázek 9 – Míry plodnosti podle pořadí v Bulharsku (A) a v Rumunsku (B) mezi lety 1980–2018

Zdroj dat: Eurostat (2021c); Eurostat (2021d); HFD (2021b); TEMPO online (2021)¹⁵; vlastní výpočty a zpracování

Rumunsko¹⁶ (obrázek 9B) zažilo oproti Bulharsku strmější pokles plodnosti a z vyšších hodnot, z velké části kvůli rychlému poklesu plodnosti vyšších pořadí. Zatímco v roce 1988 úhrnná plodnost dosahovala hodnoty 2,3, tak v roce 1996 klesla dokonce pod hranici velmi nízké plodnosti (tedy 1,3). Příčin byla patrně celá řada a spolu tvořily značně složité prostředí pro reprodukci. Po změně režimu krátkodobě velmi vzrostl počet uměle přerušovaných těhotenství (na 100 porodů připadalo přes 300 UPT), později ale značně poklesl zejména kvůli moderní kontrole plodnosti (Rotariu, 2006). Roli hrály také výše zmíněné vlny emigrace (Ulrich a kol., 2011). S demokratizací souvisely i další faktory, jako vyšší účast žen na vzdělávání a v pracovním procesu. Diferenciace byla významná taktéž mezi regiony a z hlediska sociální skladby obyvatelstva (Ciritel a kol., 2019).

Klíčovým problémem v Rumunsku se po roce 1990 stala velmi špatně dostupná institucionální péče o dítě, spojená s nestabilním pracovním trhem a vysokými cenami bydlení. To postihlo zejména sociálně znevýhodněné skupiny (Ciritel a kol., 2019). Vysoké náklady na mateřství spojené s nedostatečnou finanční podporou matek na mateřské dovolené zapříčinily, že pro řadu rodičů bylo těhotenství rizikové, ať už kvůli chybějícím zdrojům nebo hrozbě ztráty zaměstnání (Ciritel a kol., 2019). Do značné míry to byl i případ Bulharska (Koytcheva a Philipov, 2008). Rotariu (2006) nicméně zdůrazňuje, že postoje obyvatel se v Rumunsku poněkud lišily od reality. Tam se „zakonzervoval“ tradiční buržoazní model rodiny. Přes 80 %

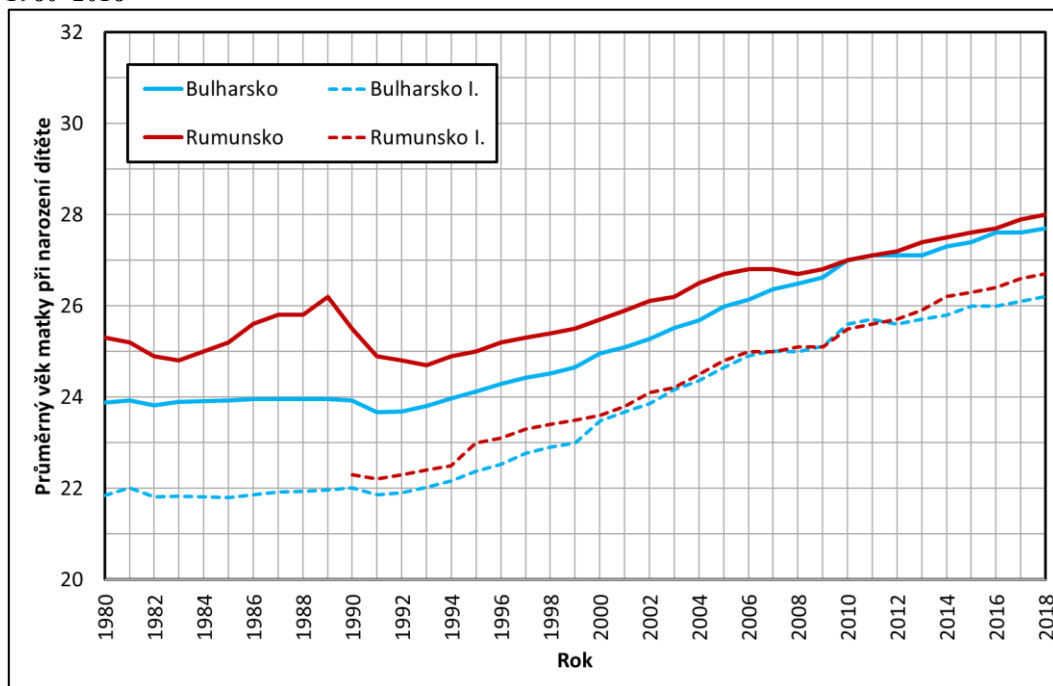
¹⁵ Data plodnosti podle pořadí za Rumunsko byla mezi lety 1990–1994 stažena z databáze rumunského statistického úřadu kvůli důležitosti zahrnutí období transformace, na Eurostatu byla dostupná až od roku 1995. V tomto období se úhrnná plodnost u obou zdrojů lišila pouze v řádu tisícín, srovnání se tedy jeví jako relevantní. Pro zbylé roky byla použita data Eurostatu.

¹⁶ Výkyv úhrnné plodnosti v 80. letech v Rumunsku byl patrně způsobený vstupem silných ročníků generací 60. let do fertilního věku. Režim Nicolaeho Ceaușesca se v roce 1966 rozhodl zákonem 770/1966 výrazně omezit do té doby rozšířená uměle přerušovaná těhotenství, kvůli čemuž náhle výrazně vzrostla úhrnná plodnost (Soare, 2013). Tyto snahy ovšem narážely na odpor obyvatelstva a mnoho žen se uchýlovalo k nezákonným cestám ukončení těhotenství, které byly značně rizikové (Rotariu, 2006).

žen chtělo mít podle výzkumu druhé dítě a 10 % více než dva potomky. Tyto charakteristiky se objevovaly plošně ve městech i na venkově a nesly znaky premoderních tradic. V posledních letech se ale situace začínala měnit směrem k větší seberealizaci a liberalizaci, zvláště u více vzdělaných žen z měst (Ciritel a kol., 2019).

Po významném poklesu plodnosti se v obou zemích její hodnota zvýšila, i když v případě Bulharska se od roku 2008 stabilizovala v blízkosti hodnoty 1,5 a poté již stagnovala. Rumunsko mělo v tomto období vývoj rozkolísanější, větší výkyv byl patrný v období ekonomické recese na přelomu 1. a 2. desetiletí. Ačkoliv mělo Rumunsko od roku 2014 vyšší hodnoty úhrnné plodnosti než Bulharsko (v posledních dvou letech dokonce přes 1,7), vzhledem k nestabilnímu vývoji nelze hovořit o nějakém ustálení či přiblížení se k hranici prosté reprodukce. Zatímco v Bulharsku mělo na opětovný růst plodnosti vliv více porodů prvních i druhých pořadí, tak v Rumunsku byl primárním faktorem vyšší počet narozených dětí prvního pořadí.

Obrázek 10 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Bulharsku a Rumunsku mezi lety 1980–2018

Pozn.: Plnou čarou je značen průměrný věk matky při narození dítěte celkem, čerchovaně při narození dítěte 1. pořadí.

Zdroj dat: Eurostat (2021a); HFD (2021c); TEMPO online (2021)¹⁷; vlastní zpracování

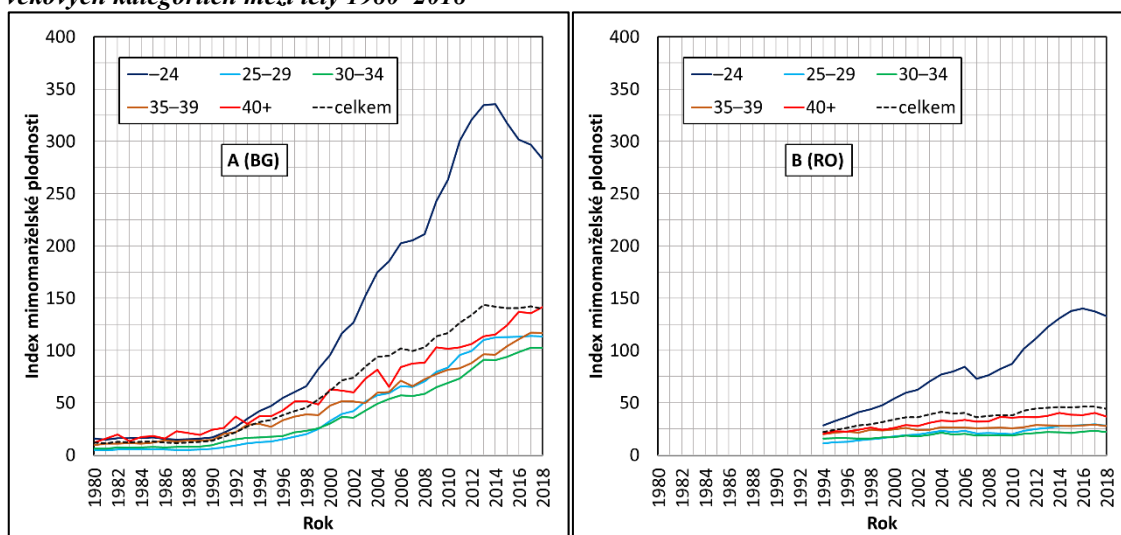
Průměrný věk matky při narození prvního dítěte i dítěte celkem byl v Bulharsku během 80. let stabilně nízký, dokonce nižší než v Rumunsku (obrázek 10). V Rumunsku celkový průměrný věk matek značně kolísal. Pro prvorodičky nebyla bohužel data k dispozici, ale lze předpokládat, že také měla kolísavou tendenci. Po změně režimu průměrný věk v obou zemích rostl a rozdíly mezi zeměmi téměř vymizely; v Rumunsku byl v roce 2018 průměrný věk matky

¹⁷ Mezi lety 1990–1994 bylo využito, podobně jako u měr plodnosti podle pořadí, dat rumunského statistického úřadu, která je ale nutné v tomto případě brát s určitou rezervou, jelikož se v následujících letech oproti Eurostatu drobně lišila (v řádu jednotek desetin).

při narození dítěte přibližně o půl roku vyšší než v Bulharsku (26,7 a 26,2 let), u všech rodiček byl rozdíl ještě menší (28,0 a 27,7 let). V porovnání se střední Evropou se ovšem stále jednalo o nižší hodnoty. Odsouvání rodičovství zde tedy probíhalo trochu pomalejším tempem a větší vliv na pokles plodnosti měl spíše pokles plodnosti vyšších pořadí (Billingsley a Duntava, 2017).

Za poměrně zajímavé lze považovat porovnání vývoje průměrného věku při narození prvního dítěte a průměrného věku žen při prvním sňatku. Již během 90. let se v Bulharsku průměrný věk při prvním sňatku dostal nad úroveň průměrného věku při narození prvního dítěte, v Rumunsku se tak stalo přibližně o deset let později. Oproti ostatním postsocialistickým zemím dosáhly země jihovýchodní Evropy této změny spíše dříve. Podle Murešanové (2007) se tak mohlo stát kvůli tomu, že bulharské a rumunské ženy snadněji přijímaly alternativy k manželství, spíše než odsouvání prvního početí. Je nutné ovšem zmínit značné rozdíly v reprodukčním chování mezi většinou populací a etnickými menšinami (Romové, Turci), kde byla romská populace dlouhodobě charakteristická vyšší úrovní plodnosti a nižším průměrným věkem při narození dítěte, u většinové populace tomu bylo naopak (Koytcheva a Philipov, 2008).

Obrázek 11 – Index mimomanželské plodnosti v Bulharsku (A) a v Rumunsku (B) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018

Zdroj dat: Eurostat (2021e); vlastní výpočty a zpracování

V Bulharsku (obrázek 11A) se mimomanželská plodnost v 80. letech pohybovala na podobně nízké úrovni jako v zemích střední Evropy (index kolem 12), poté ale začala během 90. let růst a na přelomu tisíciletí se tempo ještě zrychlilo. V roce 2013 se dokonce index dostal přes hodnotu 140, čímž se Bulharsko zařadilo mezi postsocialistické země s nejvyšší úrovní mimomanželské plodnosti. Ovšem oproti střeoevropským zemím nebyla výše celkového indexu hnána pouze velmi vysokými hodnotami u nejnižší věkové kategorie (hodnoty přes 330), ale celkovým nárůstem hodnot ve všech sledovaných věkových kategoriích. V posledních dvou letech byla ve všech věkových kategoriích mimomanželská plodnost vyšší než manželská.

Podle Koytchevaové a Philipova (2008) to způsobila celá řada faktorů. Prvním bylo rozšíření tradičních faktických manželství oproti manželstvím *de iure*, jejichž výši do velké míry ovlivňovaly některé menšiny (zejména Romové) kvůli větší benevolenci vůči registrování sňatků,

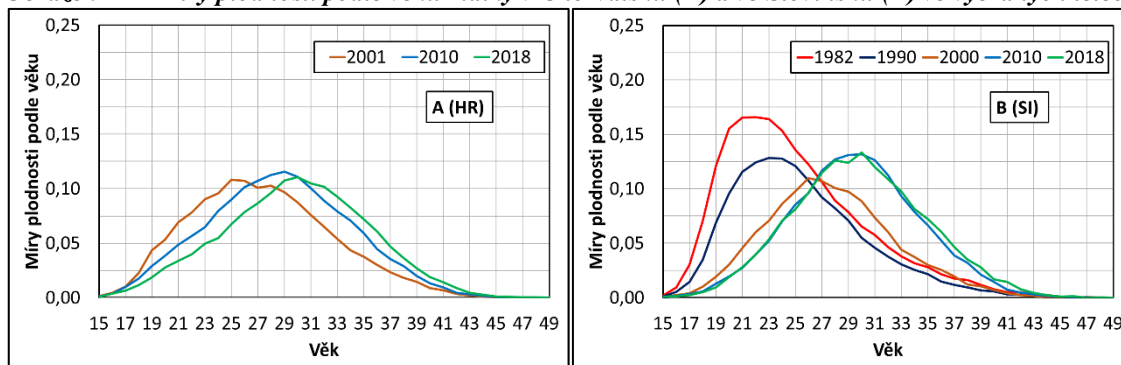
což nelze považovat mezi znaky druhého demografického přechodu. Patrně se také absolutní počet mimomanželských porodů snižoval pomaleji než porodů v manželství, i když stále do určité míry přetrvávala konexe mezi porodem a budoucím sňatkem, případně mezi sňatkem a budoucím porodem. Obliba kohabitací se rovněž rozšiřovala (Koytcheva a Philipov, 2008).

Úroveň mimomanželské plodnosti byla v Rumunsku před rokem 1990 velmi nízká a podíl takových porodů se udržoval stabilně pod 5 % (Mureşan, 2007). Během devadesátých let začala mimomanželská plodnost růst (obrázek 11B), ale ani zdaleka ne takovým tempem jako v Bulharsku. Přibližně od roku 2003 na 100 manželských porodů připadalo kolem 40 mimomanželských a tato situace se příliš nezměnila do dnešní doby. Vyšší hodnoty měl index pouze u nejmladší věkové skupiny (140 v roce 2016). Ačkoliv se v Rumunsku postupně začínaly objevovat behaviorální změny, jež by odpovídaly druhému demografickému přechodu, Hărăguşová (2010) z velké části nespojuje růst mimomanželské plodnosti s tímto fenoménem a změnou hodnotového systému. Podle autorky se vyšší hodnoty stále pojily s nižší úrovní vzdělání, ekonomickou nejistotou a rozdílly byly patrné rovněž mezi městy a venkovem. Nicméně dodává, že zvláště u mladých a sekulárních žen se změny v chování pomalu rozšiřovaly.

4.3 Bývalá Jugoslávie

Země bývalé Jugoslávie prožily poněkud odlišný historický a demografický vývoj než země střední a jihovýchodní Evropy. Politický režim v Jugoslávii byl oproti ostatním socialistickým zemím více liberální, a to i z hlediska absence pronatalitní populační politiky, která byla v ostatních zemích rozšířená (Čipin a kol., 2020). Za klíčový faktor lze považovat velkou diverzitu v reprodukčním chování jednotlivých částí Jugoslávie a kulturní a náboženskou rozmanitost. Z tohoto důvodu vládnoucí garnitura neočekávala přílišnou úspěšnost v zavádění pronatalitních opatření, a ačkoliv se v 80. letech pokoušela některá opatření implementovat, jejich úspěšnost byla mizivá (Čipin a kol., 2020; Stropnik a Šircelj, 2008). Ve své době byla Jugoslávie jednou z mála světových zemí, kde měli rodiče ze zákona právo se svobodně rozhodnout v otázce rození dětí. Uměle přerušovaná těhotenství se často využívala jako způsob, jak dosáhnout chtěného počtu dětí, ale i když se od 60. let moderní antikoncepce rozšiřovala, stále byla dostatečně dostupná pouze ve Slovinsku (Čipin a kol., 2020).

V 80. letech se Jugoslávie ocitla v ekonomické recesi, v jejímž důsledku vzrostla inflace a nezaměstnanost a životní standard poklesl. Krize vyvrcholila na počátku 90. let jednak kvůli změně režimu a s tím spojené nejistotě, ale zejména kvůli řadě válek o nezávislost (1991 ve Slovinsku, 1991–1995 v Chorvatsku), v nichž tisíce lidí padly a miliony obyvatel musely opustit své domovy (Čipin a kol., 2020). V tomto ohledu bylo Slovinsko postiženo výrazně méně než zbylé jugoslávské státy, rovněž zde ekonomická a společenská transformace neměla takové negativní dopady jako v jiných postsocialistických zemích (Stropnik a Šircelj, 2008). Chorvatsko bylo válkou a ekonomickou recesí zasaženo mnohem více, což se projevilo i na fertilitním chování, nejvíce na poklesu konečné plodnosti méně vzdělaných žen, které měly v plánu mít děti v 90. letech (Čipin a kol., 2016).

Obrázek 12 – Míry plodnosti podle věku matky v Chorvatsku (A) a ve Slovinsku (B) ve vybraných letech

Zdroj dat: Eurostat (2021b); vlastní zpracování

V Chorvatsku (HR)¹⁸ se úhrnná plodnost v 80. letech pohybovala lehce pod 2 dětmi na jednu ženu v jejím reprodukčním období a až do počátku 90. let mírně klesala na hodnotu kolem 1,7 dětí (viz příloha 2). Nejvýznamnější pokles byl patrný mezi lety 1990 a 1992 (z 1,7 dětí na přibližně 1,5), poté ovšem úhrnná plodnost během 90. let začala mírně růst. Určitý vliv mohly mít jisté pokusy o retradicionalizaci (viz Spéder a Kapitány, 2014), jejichž cílem bylo zvýšit plodnost skrze některá opatření (větší podpora vícedětných rodin, placená pracovní pozice matky pečovatelky, větší genderová rovnost na trhu práce, snahy katolické církve o ztížení práv na abortci). Tyto pokusy ovšem většinou narážely na slabou motivaci vlády a obyvatel a zejména na nedostatečné finanční zdroje, spojené se složitou dobou 90. let (Čipin a kol., 2020).

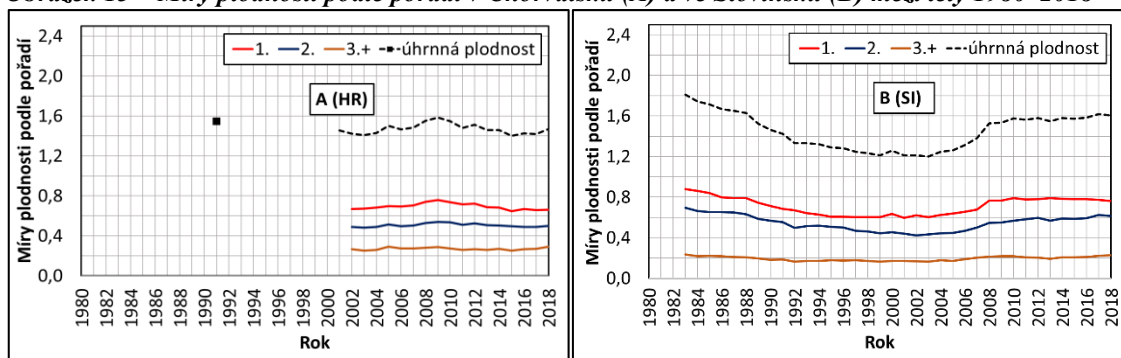
Na konci devadesátých let úhrnná plodnost v Chorvatsku ovšem značně poklesla pod 1,5 dětí na jednu ženu. Ačkoliv se plodnost nedostala tak nízko jako v jiných postsocialistických zemích, docházelo k odkládání rození dětí do vyššího věku (příloha 1). Trend odkládání pokračoval i v následujících letech s tím, že míry plodnosti po celé sledované období takřka stagnovaly (obrázek 12A). Od přelomu tisíciletí do současnosti se úhrnná plodnost pohybovala mezi 1,4 a 1,6 dětmi bez výraznějších známek růstu nebo poklesu (obrázek 13A). Rovněž plodnost podle pořadí se měnila pouze minimálně. Významným faktorem diferenciací plodnosti bylo patrně vzdělání žen, kde podle Čipina a kol. (2016) k poklesu úhrnné plodnosti od 90. let značně přispívaly vdané ženy se základním vzděláním, které nejvíce zasáhla ekonomická nejistota a turbulentní politická situace.

Ve Slovinsku (SI) míry plodnosti klesaly již během 80. let (obrázek 12B). Od 90. let začaly ženy významněji odkládat rození dětí do vyššího věku. Od roku 2010 se plodnost a její věková struktura stabilizovala, rovněž se do určité míry odložené porody rekuperovaly. Podle Nikitoviće (2016) se Slovinsko již dostalo do „popřechodové“ fáze, v níž se úhrnná plodnost stabilizovala na mírně vyšších hodnotách, které ale nedosahovaly hodnoty prosté reprodukce. Úhrnná plodnost setrvala klesala z 1,8 dětí v roce 1983 na 1,2 dětí v roce 2003 (obrázek 13B). Slovinsko se tak na

¹⁸Vliv složité politické a společenské situace se v Chorvatsku patrně projevil i na dostupnosti a relevanci datových zdrojů; před rokem 2001 nebyla data mimo sčítání v roce 1991 veřejně dostupná, vycházet lze pouze z odhadů a z tištěných publikací (viz příloha 2, příloha 3). Vliv okolností se rovněž na populačním vývoji, ovšem z výše zmíněných důvodů je třeba přesná čísla před rokem 2000 brát s větší rezervou a všimnout si spíše trendů.

rozdíl od Chorvatska zařadilo mezi země s velmi nízkou plodností (Billari, 2008). Vliv na pokles mělo souběžné snížení plodnosti 1. i 2. pořadí. Ve druhé polovině 1. desetiletí úhrnná plodnost poměrně rychle vzrostla na hodnoty mezi 1,5 a 1,6 dítěte na jednu ženu (zejména kvůli růstu plodnosti 1. pořadí), na nichž se udržela doposud.

Obrázek 13 – Míry plodnosti podle pořadí v Chorvatsku (A) a ve Slovinsku (B) mezi lety 1980–2018

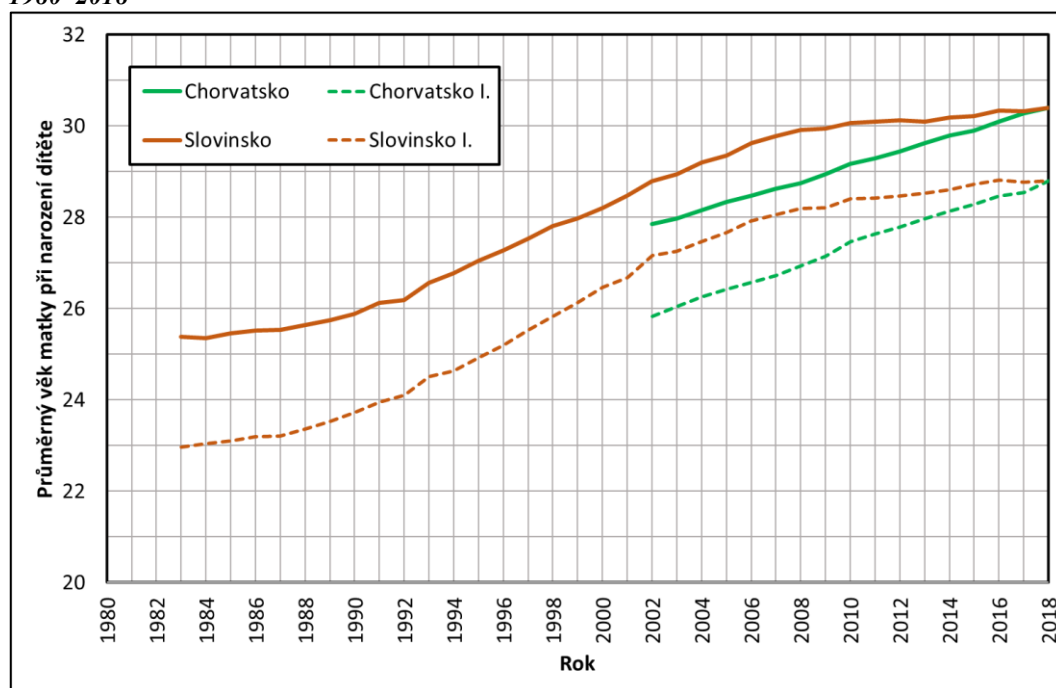

Pozn.: Pro Chorvatsko (A) byla před rokem 2001 dostupná pouze censální data. Z tohoto důvodu je rok 1991 uveden v grafu jako samostatný černý bod.

Zdroj dat: CROSTAT (1991); Eurostat (2021c); Eurostat (2021d); HFD (2021b); vlastní výpočty a zpracování

Slovinsko reprezentuje zemi s poněkud paradoxní situací, kde příhodné podmínky pro rodiny nekorespondovaly s vyšší úhrnnou plodností. Již od roku 1986 zde byla přijata řada pronatalitních opatření, jako roční rodičovská dovolená se 100% platovou kompenzací, na kterou navazoval tříletý státem podporovaný zkrácený pracovní úvazek, díky čemuž mohli rodiče skloubit práci a péči o rodinu. Rozšířená byla i neplacená institucionální péče o dítě (Stropnik a Šircelj, 2008). Podle Čipina a kol. (2020) byl ale dopad těchto opatření na individuální rodinné chování minimální. Problém tkvěl v přílišném odkládání rodičovství; ve Slovinsku je i dnes stále normou ideální dvoudětný model, ale rostoucí průměrný věk matek při narození dítěte způsobil, že realizace porodů vyšších pořadí již nebyla biologicky možná (Stropnik a Šircelj, 2008).

Jak v Chorvatsku, tak ve Slovinsku průměrný věk matek při narození dítěte (celkem) i prvního dítěte za poslední tři desetiletí let rostl (obrázek 14, příloha 3). V případě Slovinska měla křivka růstu spíše tvar logistické funkce, zatímco v Chorvatsku rostl věk více lineárně. Růst průměrného věku matek při narození prvního dítěte započal v Chorvatsku (příloha 3) patrně již během 70. let. Obě země měly na počátku velmi podobnou úroveň obou ukazatelů (kolem 25 let pro všechna pořadí a kolem 23 let pro 1. pořadí), a i když bylo tempo růstu ve Slovinsku vyšší, v současnosti se opět dostaly oba státy na podobnou úroveň (30,4 let celkem, respektive 28,8 let pro první pořadí). Ve Slovinsku poslední roky již věk stagnoval, nicméně v Chorvatsku se křivka růstu stále nezačala zplošťovat; zdali průměrné věky při narození dítěte v Chorvatsku překonají věky ve Slovinsku, ukážou až následující roky.

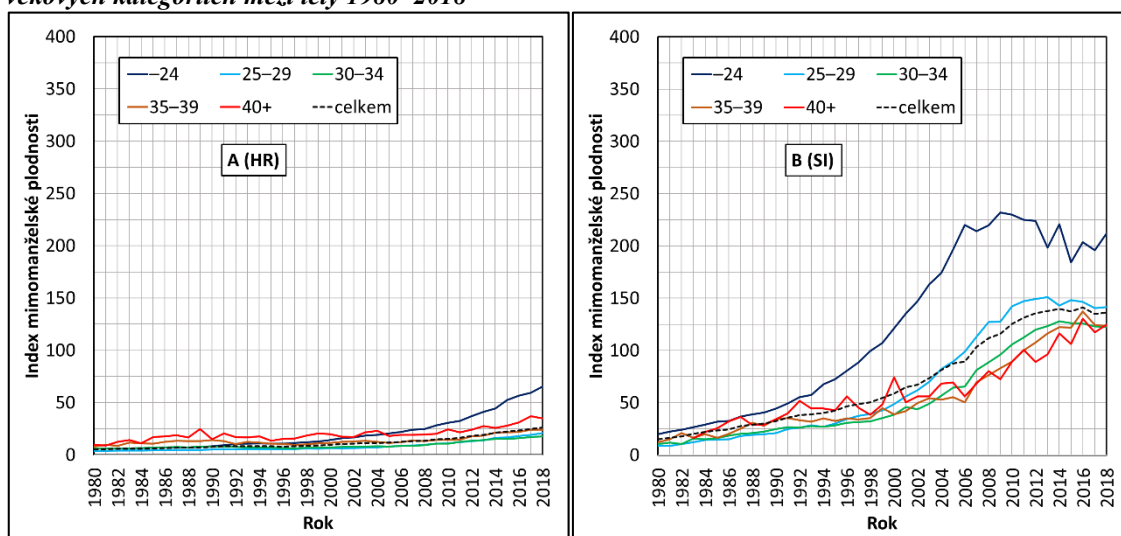
Obrázek 14 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Chorvatsku a Slovinsku mezi lety 1980–2018

Pozn.: Plnou čarou je značen průměrný věk matky při narození dítěte celkem, čerchovaně při narození dítěte 1. pořadí.

Zdroj dat: Eurostat (2021a); HFD (2021c); vlastní zpracování

Chorvatsko (obrázek 15A) a Slovinsko (obrázek 15B) se ve vývoji mimomanželské plodnosti značně lišily. Podle Čipina a kol. (2020) téměř ve všech zemích a regionech bývalé Jugoslávie byl typický velmi nízký podíl dětí narozených mimo manželství. Výjimku ovšem tvořilo Slovinsko, kde úroveň mimomanželské plodnosti začala růst již během 70. let s přijetím zákona o manželství a rodinných vztazích z roku 1976, který *de facto* zrovnoprávnil děti narozené uvnitř i vně manželství. S tím vzrostla i obliba kohabitací (Stropnik a Šircelj, 2008). Během 80. let index mimomanželské plodnosti dále rostl (z 15 na 30 dětí narozených mimo manželství na 100 v manželství) a v roce 2016 překonal dokonce hodnotu 140. V posledních letech se čísla na této úrovni stabilizovala. Od poloviny 1. desetiletí index u nejmladší věkové skupiny překonal hodnotu 200 a ačkoliv se nedostal až na takovou úroveň, jako například v Česku nebo v Maďarsku, vysoká čísla se udržela doposud. Ve stejném období překonala celkový index dokonce i věková skupina 25–29 let.

Chorvatsko se z hlediska mimomanželské plodnosti dlouhodobě řadilo mezi tradiční země (Čipin a kol., 2020). Na přelomu 80. a 90. let dosahoval index mimomanželské plodnosti pouhých 7 dětí narozených mimo manželství na 100 v manželství a poté rostl pouze velmi pomalým tempem až na hodnotu 26 v roce 2018. Chorvatsko je tedy dnes zemí s nejnižší úrovní mimomanželské plodnosti ze všech postsocialistických zemí, jež jsou nyní členy Evropské unie.

Obrázek 15 – Index mimomanželské plodnosti v Chorvatsku (A) a ve Slovinsku (B) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018

Zdroj dat: Eurostat (2021e); vlastní výpočty a zpracování

4.4 Pobaltské státy

Specifičnost regionu byla podle literatury patrně důsledkem tří klíčových faktorů: země nepatřily pouze pod sféru vlivu SSSR jako ostatní státy Východního bloku, ale řadily se přímo mezi sovětské republiky. Sovětské rodinné právo mělo svá specifika, například silně paternalistický a sekulární systém, v němž bylo úlohou státu se postarat o každého jedince a o každou rodinu (skrze finanční a institucionální výpomoc, dostupné bydlení, vzdělání a pracovní místa), rodiče měli ekvivalentní práva a povinnosti při výchově dítěte a v neposlední řadě se zaměstnanost a vzdělanost žen udržovala na velmi vysoké úrovni (Kutsar a kol., 2012; Osipova, 2017; Stankuniene a Jasilioniene, 2008).

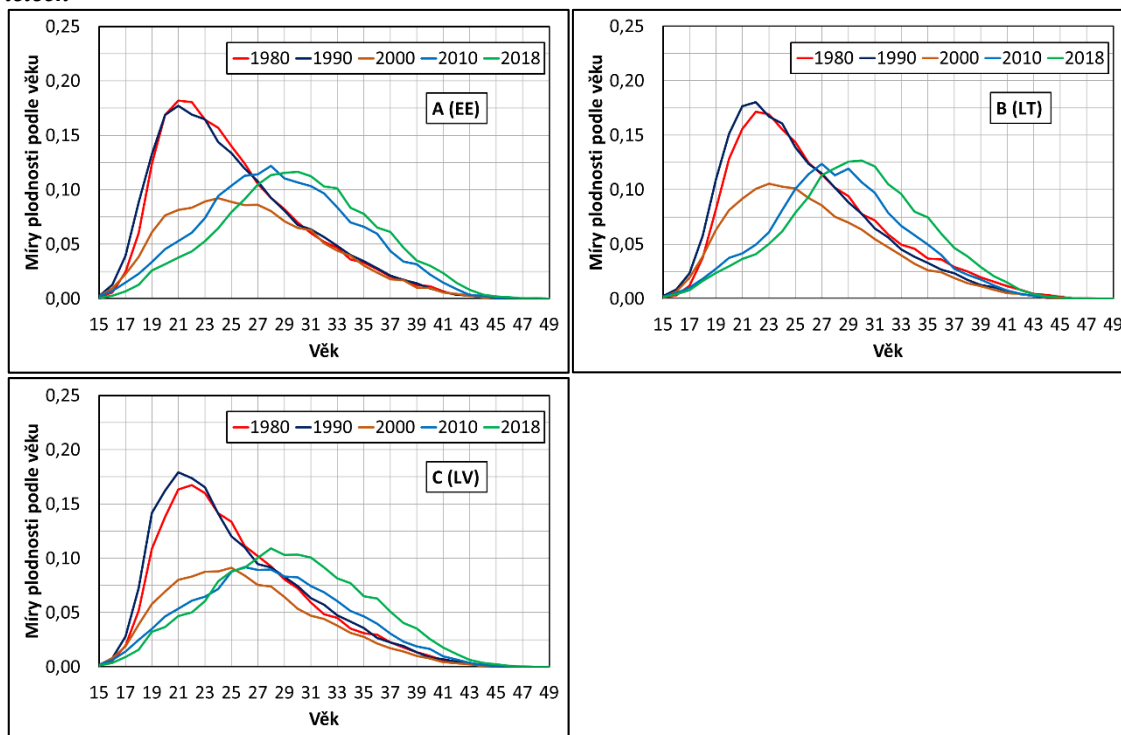
Druhý faktor úzce souvisí s tím předchozím; demografické chování velkou měrou ovlivňovala a ovlivňuje i dnes početná ruská menšina ve všech třech státech. Rusové vykazovali nižší průměrný věk matek při narození dítěte, méně častou bezdětnost a nižší pravděpodobnost porodu dětí druhého a vyššího pořadí v porovnání s většinovou populací (Jasilioniene a kol., 2014; Puur a kol., 2017).

Třetí faktor zahrnuje změny v období transformace a rozdílnou úspěšnost jednotlivých zemí s překonáním ekonomické recese. V tomto ohledu situaci nejlépe zvládlo Estonsko (Puur a Klesment, 2011). Klíčovou roli ovšem hrála masivní emigrace, zvláště v Litvě a Lotyšsku, která souvisela jednak s odchodem národnostních menšin do okolních zemí (zvláště Rusové, Bělorusové) – emigrace těchto obyvatel byla nejvyšší v období rozpadu Sovětského svazu a krátce po něm. V následujících letech, zejména pak po vstupu jednotlivých států do Evropské unie, začali lidé migrovat do západní Evropy. Z demografického hlediska bylo klíčové, že se jednalo zejména o osoby mezi 20 a 30 lety (respektive obecně o ekonomicky aktivní), tedy ve svém nejplodnějším období, což ve výsledku mělo značný vliv na změnu struktury obyvatelstva

a nárůst podílu osob ve starším věku (Puur a kol., 2017; Stankuniene a Jasilioniene, 2008; Vārpiņa, 2018; Zhitin a kol., 2018). Zatímco Estonsko (EE) ztratilo od roku 2000 přibližně 5 % obyvatelstva, tak u Litvy (LT) a Lotyšska (LV) se ztráty blížily 20 % (Vārpiņa, 2018).

Obrázek 16 – Míry plodnosti podle věku matky v Estonsku (A), Litvě (B) a Lotyšsku (C) ve vybraných letech

Pozn.: Data za Lotyšsko v letech 1980 a 1990 byla stažena z databáze HFD a podle autorů nemusejí být zcela přesná.

Zdroj dat: Eurostat (2021b); HFD (2021a); vlastní zpracování

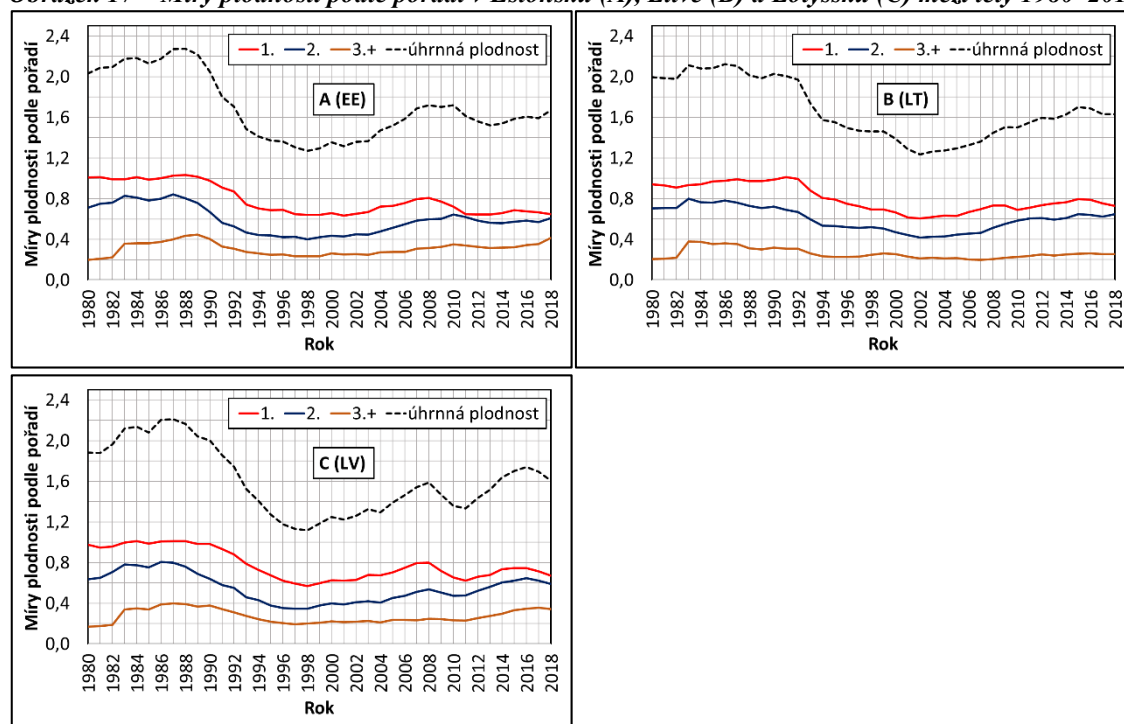
Všechny pobaltské státy měly během 80. let velmi podobnou úroveň i strukturu plodnosti (obrázek 16), charakteristikou nejvyšší intenzitou v nízkém věku (mezi 20–23 lety). V celém regionu následně velice strmě poklesla úhrnná plodnost (obrázek 17), ačkoliv samotná struktura se napříč zeměmi mírně lišila. Baltický region měl poměrně stabilní úroveň úhrnné plodnosti od 60. do konce 80. let. Předchozí období bylo ovšem z evropského hlediska poněkud netypické, jelikož se hodnoty úhrnné plodnosti pohybovaly na mnohem nižší úrovni, v Estonsku a Litvě se hodnoty v 50. letech nacházely dokonce mezi 1,7 a 1,8 dětmi na jednu ženu. Důvodů bylo vícero, zejména zde neproběhl žádný babyboom po 2. světové válce, jako tomu bylo ve většině Evropy (Katus a kol., 2009). Následné stabilní období způsobilo jistý paradox, protože pokračovalo ještě v době, kdy ostatní evropské země již zaznamenaly pokles; z regionu s nejnižší úhrnnou plodností se stal region s nejvyššími hodnotami (Katus a kol., 2009).

V Estonsku (obrázek 16A) dosahovaly míry plodnosti v roce 2000 velmi podobné úrovně v širokém intervalu mezi 20 a 28 lety a intenzita plodnosti osob starších 30 let byla takřka totožná s lety 1980 a 1990. V porovnání s ostatními postsocialistickými státy zde ale došlo k poměrně významné rekuperaci. Podle Puura a Klesmenta (2011) počáteční odkládání mateřství v 90. letech se značnou měrou kompenzovalo v letech následujících. Ačkoliv ekonomická recese a nejistota v době transformace (a poté také v době ekonomické krize na přelomu 1. a 2. desetiletí nového

tisíciletí) způsobily pokles úhrnné plodnosti, tak konečná plodnost se snížila pouze mírně – z hodnoty 2,05 u generace 1960 na 1,85 u generace 1970 (Puur a Klesment, 2011). Mezi roky 2000 a 2010 již míry plodnosti vzrostly a následně se stabilizovaly, jejich nejvyšší intenzita se rovněž odsunula do vyššího věku.

Hlavním faktorem poklesu úhrnné plodnosti v Estonsku bylo dle Puura a Klesmenta (2011) odkládání rození dětí do vyššího věku. Úhrnná plodnost klesla z přibližně 2,3 dětí na konci 80. let pod úroveň velmi nízké plodnosti (1,3) v letech 1998 a 1999 (obrázek 17A). Na poklesu se podílely míry všech pořadí. Postupný nárůst úhrnné plodnosti dočasně přerušila ekonomická recese, v posledních letech se ale trend růstu obnovil, zejména vlivem zvýšení měr plodnosti vzdělaných žen (Puur a Klesment, 2011). U ruské menšiny se rekuperace objevila také, ale nedosahovala takové úrovně jako u většinové populace (Puur a kol., 2017). Ačkoliv, podobně jako v Litvě, se po změně režimu zhoršila dostupnost předškolního vzdělávání, již v roce 1993 se situace pomalu zlepšovala a na přelomu tisíciletí se dostupnost těchto institucí dostala na úroveň 80. let. Postupem času se institucionální péče stala natolik rozšířenou, že se Estonsko zařadilo společně se Slovinskem na první dvě místa v rámci postsocialistických zemí, adekvátní byla rovněž finanční pomoc od státu formou rodičovských příspěvků (Puur a Klesment, 2011). Oproti skandinávským zemím ovšem nebyly v Estonsku tak rozšířené částečné úvazky, vhodné pro skloubení práce a rodiny (Puur a Klesment, 2011).

Obrázek 17 – Míry plodnosti podle pořadí v Estonsku (A), Litvě (B) a Lotyšsku (C) mezi lety 1980–2018

Zdroj dat: Eurostat (2021c); Eurostat (2021d); HFD (2021b); vlastní výpočty a zpracování

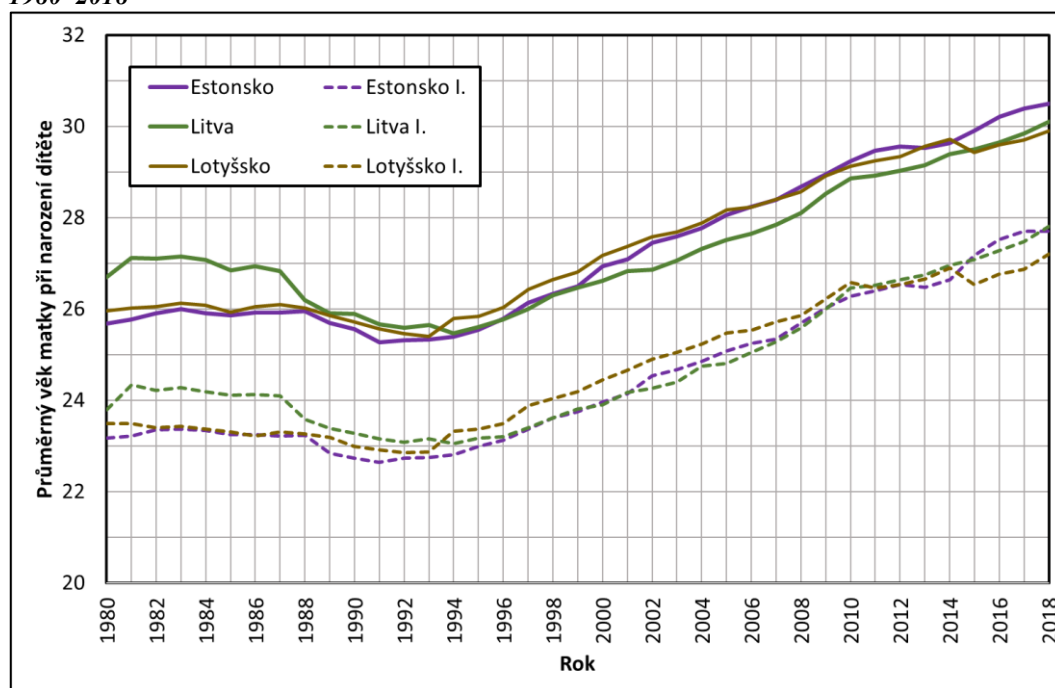
Situace v Litvě (obrázek 16B) byla zpočátku obdobná jako v Estonsku s tím rozdílem, že se nejvyšší hodnoty plodnosti v roce 2000 více koncentrovaly do nižšího věku. Litva ovšem transformaci zvládla relativně méně úspěšně než Estonsko; po změně režimu došlo k výrazné redukci systému předškolního vzdělávání, zvláště ve venkovských oblastech, a systém se částečně

obnovil až během druhé poloviny 90. let. Z dob Sovětského svazu zde také přetrvala vysoká míra zaměstnanosti a vzdělanosti žen, což po revoluci paradoxně způsobilo komplikace: ačkoliv potenciálně výhodná pozice by ženám zajišťovala adekvátní seberealizaci a finanční stabilitu, ve společnosti začaly sílit tendence k „retradicionalizaci“ (zvláště ze strany zastánců tradičních hodnot) rodiny směrem k rozdělení rolí – žena pečovatelka a muž živitel (Stankuniene a Jasilioniene, 2008). V důsledku složité adaptace na změny systému, anomie, ekonomické recese, drahého bydlení, nedostatečné podpory rodin a masivní emigrace mladých měla Litva během 90. let značně složité prostředí pro rození dětí. Okolnosti ženy nutily k odkládání mateřství, menšímu počtu dětí či přímo k bezdětnosti (Stankuniene a Jasilioniene, 2008).

Zatímco v Estonsku se úhrnná plodnost po revoluci snížila na nejnižší hodnoty téměř najednou, v Litvě pokles proběhl ve dvou vlnách – nejprve na počátku 90. let z hodnot kolem dvou dětí na 1,5 v roce 1996 a poté na přelomu tisíciletí až na 1,23 dítěte v roce 2002 (obrázek 17B). Nejmarkantněji se snížila plodnost 1. pořadí. V posledních letech se úhrnná plodnost vrátila nad 1,6 dítěte na jednu ženu; méně dětí a porodů vyšších pořadí vykazovaly zejména zástupci ruské menšiny (Jasilioniene a kol., 2014). Přesto, že úroveň a dostupnost státní finanční podpory dosáhly relevantní výše, předškolní institucionální péči o děti se nepodařilo dostatečně obnovit a podobně jako v Estonsku stále chybělo větší rozšíření flexibilních pracovních úvazků (Stankuniene a Jasilioniene, 2008).

Lotyšsko zažilo podobně komplikovanou transformaci jako Litva. Stejně jako ve zbylých pobaltských republikách se v Lotyšsku během 90. let výrazně snížila úroveň plodnosti, následovaná odsunem porodů do vyššího věku (obrázek 16C). Mezi lety 2000 a 2010 ovšem nebyla na první pohled zřejmá výrazná změna v úrovni plodnosti a rekuperace; úhrnná plodnost byla totiž po celé porevoluční období velmi rozkolísaná (obrázek 17C). Většinu 80. let se držela nad 2 dětmi na jednu ženu v jejím reprodukčním období, během 90. let ale klesla ze všech pobaltských států na nejnižší úroveň (1,12 v roce 1998). V hodnotách velmi nízké plodnosti zůstala mezi lety 1995–2002. Po období mírného růstu společnost zasáhla ekonomická krize a úhrnná plodnost znovu poklesla z hodnot blízko 1,6 dítěte na hodnoty lehce nad hranicí velmi nízké plodnosti. Snížil se i významně počet porodů. V posledních letech se začal navíc projevat nižší počet žen vstupujících do fertillního věku (Bērziņš, 2019).

Podle Bērziņše (2019) změny v porodnosti úzce souvisely se změnami politických a ekonomických podmínek v Lotyšsku a se změnou struktury plodnosti podle věku. Vliv měla, stejně jako v Litvě, také velká emigrace mladých lidí, jež ovlivnila velkou měrou věkovou strukturu obyvatel. Podle některých odhadů mezi lety 2000 a 2015 bylo 40 % emigrantů ve věku 25–39 let (Zhitin a kol., 2018). Spatřit lze i regionální rozdíly, kde z hlediska ekonomických a sociálních podmínek vycházela nejprůhodněji blízkost hlavního města (Bērziņš, 2019; Zhitin a kol., 2018). Odlišné reprodukční chování opět vykazovaly Rusové, kteří měli méně dětí a celkově starší věkovou strukturu (Bērziņš, 2019).

Obrázek 18 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Estonsku, Litvě a Lotyšsku mezi lety 1980–2018

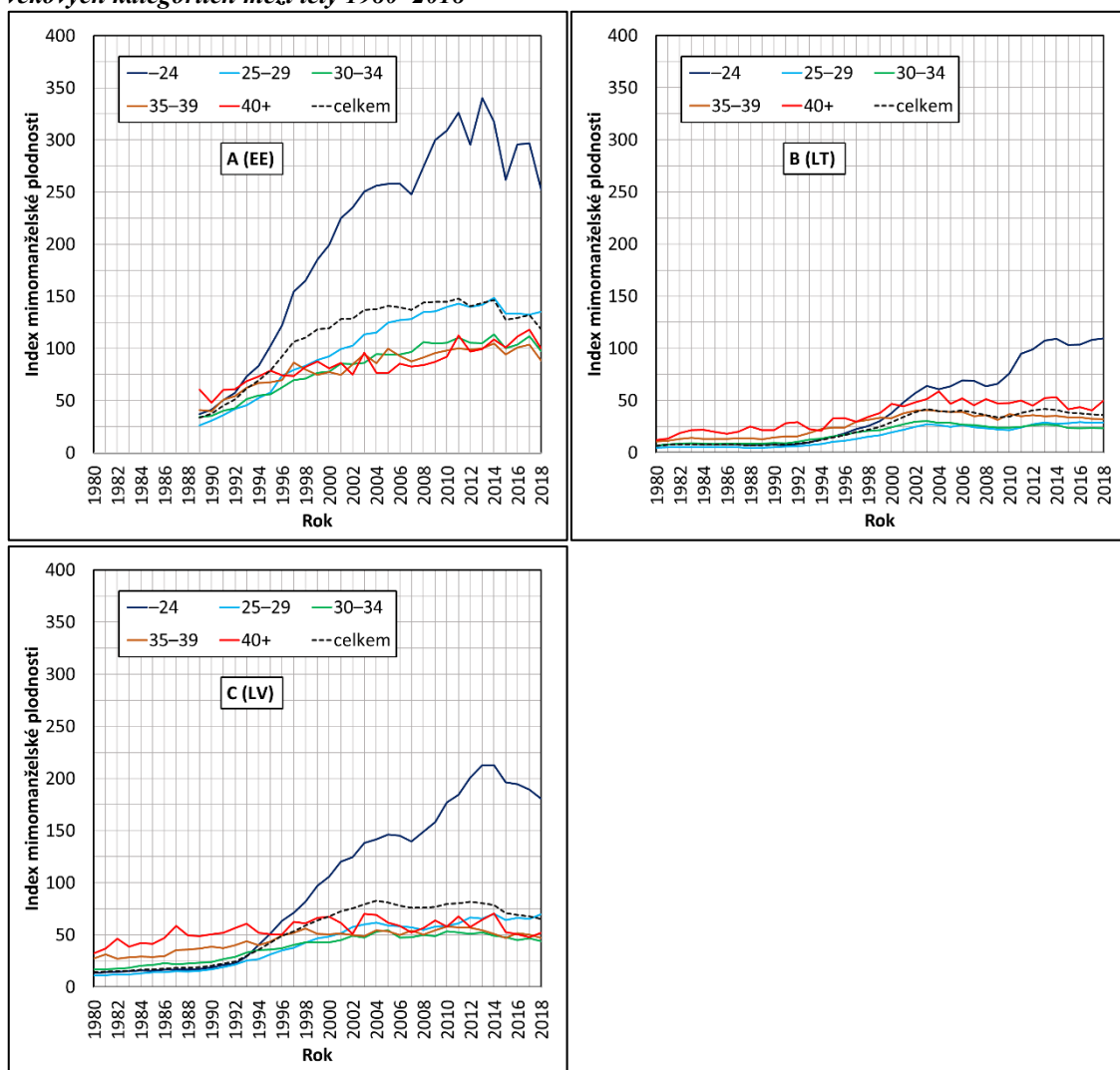
Zdroj dat: Eurostat (2021a); HFD (2021c); vlastní zpracování

Průměrný věk matek při narození dítěte i prvního dítěte se v Pobaltí vyvíjel ve všech zemích podobně (obrázek 18). Po období stagnace a mírného poklesu věku v 80. letech následoval kontinuální vzestup až na hodnoty kolem 30 let, respektive mezi 27 a 28 lety pro první pořadí. Nízké hodnoty před revolucí byly patrně dány výhodami při získávání bydlení a omezenými možnostmi seberealizace mimo rodinu (Puur a Klesment, 2011). Zatímco v Estonsku se celkový průměrný věk během 80. let snížil pouze nepatrně, tak v Litvě během dvou let poklesl z vyšších hodnot o více než rok, u prvního pořadí byl pokles trochu mírnější. Vliv na to mělo přijetí série prorodinných opatření na konci 80. let a propagace prorodinně orientovaného myšlení, ale také brzké narození potomka zaručilo, že se mladí muži mohli legální cestou vyhnout vojenské službě (Stankuniene a Jasilioniene, 2008). Ačkoliv v předrevolučním období mělo nejnížší průměrné věky Estonsko, postupně se dostalo na první místo s nejvyššími hodnotami. Nicméně významné rozdíly napříč všemi státy nebyly po změně režimu příliš zřetelné a u všech zemí docházelo k odkládání rození dětí.

Oproti průměrnému věku při narození dítěte lze u mimomanželské plodnosti spatřit významné rozdíly (obrázek 19). Na počátku 90. let mělo Estonsko (obrázek 19A) celkový index mimomanželské plodnosti oproti Litvě a Lotyšsku vyšší (37 dětí narozených mimo manželství na 100 v manželství), už v roce 1997 se rodil větší podíl dětí mimo manželství a nejvyšší hodnoty index dosáhl v roce 2011 (148). Podle Puura a Klesmenta (2011) bylo Estonsko typické porevolučním extenzivním rozšířením nových typů rodin a oddělením svateb a rození dětí. Autoři dokonce zmiňují, že rychlé rozšíření nových forem soužití, které společnost akceptovala, mohlo mít ve výsledku spojitost s větší mírou rekuperace. Vysoká míra tolerance také patrně souvisela s nízkou religiozitou a obecně s dlouhodobě křehkými rodinnými vazbami (Kutsar a kol., 2012).

Je ovšem třeba zmínit, že nezanedbatelný podíl kohabitujiících párů spolu uzavřel sňatek poté, co zplodili svého potomka (Kutsar a kol., 2012). Od roku 2014 měl ovšem index sestupnou tendenci. Na vysokých hodnotách se podílely zejména nejmladší věkové skupiny (do 25 let, respektive do 30 let).

Obrázek 19 – Index mimomanželské plodnosti v Estonsku (A), Litvě (B) a Lotyšsku (C) ve vybraných věkových kategoriích mezi lety 1980–2018

Zdroj dat: CSP (2021); Eurostat (2021e); vlastní výpočty a zpracování

Litva (obrázek 19B) se v tomto ohledu řadila spíše mezi konzervativní státy. Ačkoliv úroveň mimomanželské plodnosti byla vyšší než například v Polsku nebo v Chorvatsku, celkový index nikdy nepřekonal 42 mimomanželských dětí na 100 manželských. Od roku 2003 navíc úroveň mimomanželské plodnosti spíše stagnovala. V Litvě se dlouhodobě mateřství pojilo s institutem manželství a tento předpoklad značnou měrou přetrvál i dodnes, zvláště u starší generace (Stankuniene a Jasilioniene, 2008). Zpočátku se ale změny v chování projevovaly nikoliv kvůli liberalizaci hodnot, ale spíše v důsledku ekonomické nestability a anomie. Ačkoliv se postupně situace zlepšovala a více nemanželských dětí se rodilo kohabitujiícím párům než matkám

samoživitelkám, stále se úroveň mimomanželské plodnosti nedostala na vysoké hodnoty (Stankuniene a Jasilioniene, 2008).

Lotyšsko (obrázek 19C) se v porovnání s Estonskem a Litvou nacházelo někde uprostřed. I když index mimomanželské plodnosti nerostl s takovou dynamikou jako v Estonsku, i tak se zvýšil mezi lety 1990 a 2004 z hodnoty 20 na hodnotu 83. Podle Bērziņše (2019) prestiž manželství v Lotyšsku postupně poklesla jako jinde v Evropě a partneři spolu častěji soužili bez oficiální registrace. Podobně jako v Estonsku měla na růst vliv zejména nejmladší věková skupina a v posledních letech celkový index stagnoval, případně mírně klesal.

4.5 Shrnutí analýzy na státní úrovni

Na základě studia dat a literatury je možné konstatovat, že všechny postsocialistické země určitou měrou skutečně splnily kritéria druhého demografického přechodu, jež stanovil van de Kaa (1987). Společným jmenovatelem byl zejména růst průměrného věku při narození dítěte (nejvíce v Estonsku na 30,5 let, viz tabulka 1) a prvního dítěte (nejvíce ve Slovinsku na 28,82 let), pokles úhrnné plodnosti pod hranici prosté reprodukce a také větší rozšíření mimomanželské plodnosti (ovšem s poměrně velkými mezistátními rozdíly – nejvyšší hodnota indexu mimomanželské plodnosti byla zaznamenána v Estonsku a to 148, zatímco v Chorvatsku nepřekonal hodnota 26). Další faktory jako větší seberealizace a individualismus, rozšíření a společenská akceptace nových forem soužití, a větší emancipace žen se ve všech zemích rovněž objevily, nicméně podobně jako u mimomanželské plodnosti se vývoj mezi zeměmi různil.

Naproti tomu některé vývojové znaky se od původně definovaného konceptu nezanedbatelně odlišovaly. Všechny země vyjma Chorvatska zaznamenaly pokles úhrnné plodnosti pod úroveň velmi nízké plodnosti (1,3 dle Billariho, 2008), což je podle Polesné a Kocourkové (2016) níže, než se očekávalo. Nejnižší se dostalo Bulharsko a Lotyšsko (shodně 1,12 dětí na jednu ženu, viz tabulka 1). Změny v chování obyvatel byly po revolucích v některých zemích hnány primárně ekonomickými a politickými faktory, a nikoliv změnou v hodnotové orientaci (zvláště Bulharsko, Rumunsko, Chorvatsko, Litva a Lotyšsko). To by více odpovídalo konceptu odkládání plodnosti (Billari, 2008; Billingsley, 2010; Kohler a kol., 2002), případně sociální anomie (Billingsley a Duntava, 2017; Spéder a Kapitány, 2014). Různé trajektorie vývoje lze zaznamenat také u konzervativnějších zemí (Polsko, Chorvatsko, Litva a částečně Slovensko a Rumunsko), v nichž behaviorální změny společnost přijímala rezervovaněji, a u liberálnějších zemí (Česko, Maďarsko, Bulharsko, Slovinsko, Estonsko a částečně Lotyšsko); dělení koresponduje s výzkumem Sobotky (2008).

Územní diferenciaci se tedy ukázala jako významná, proto bude v následujících kapitolách pozornost věnována hlubšímu porozumění jednotlivých procesů, jednak formou regionální analýzy, a poté porovnáním s výzkumnými šetřeními. Nicméně na analýze na státní úrovni se ukázalo, že koncept druhého demografického přechodu skutečně nelze přijímat zcela bezvýhradně a univerzálně a je nutné si všimnout regionálních specifik.

Tabulka 1 – Přehled minimálních a maximálních hodnot vybraných ukazatelů v postsocialistických zemích mezi lety 1980–2018

	Úhrnná plodnost		Průměrný věk matky při narození dítěte		Průměrný věk matky při narození 1. dítěte		Index mimomanželské plodnosti	
	min (rok)	max (rok)	min (rok)	max (rok)	min (rok)	max (rok)	min (rok)	max (rok)
Česko	1,14 (1999)	2,11 (1980)	24,55 (1984)	30,11 (2018)	22,32 (1983/4)	28,36 (2018)	6 (1981/2)	96 (2017)
Maďarsko	1,25 (2010)	1,92 (1980)	24,65 (1980)	29,80 (2018)	22,44 (1980)	28,20 (2018)	8 (1980–2)	92 (2015)
Polsko	1,20 (2003)	2,40 (1983)	26,21 (1990)	29,60 (2018)	23,32 (1991)	27,40 (2018)	12 [#] (1997)	36 (2018)
Slovensko	1,19 (2002)	2,32 (1980)	25,00 (1991)	29,68 (2018)	22,51 (1991)	27,98 (2018)	6 (1980–3)	67 (2016–8)
Bulharsko	1,12 (1997)	2,05 (1980)	23,67 (1991)	27,70 (2018)	21,79 (1985)	26,20 (2018)	11 (1981)	144 (2013)
Rumunsko	1,26 (2002)	2,43 (1980)	24,70 (1993)	28,00 (2018)	22,20 [#] (1991)	26,70 (2018)	22 [#] (1994)	46 (2014–7)
Chorvatsko	1,40 (2015)	1,90* (1980)	25,20* (1980)	30,40 (2018)	23,20* (1980)	28,80 (2018)	5 (1980/1)	26 (2018)
Slovinsko	1,20 (2003)	1,81 [#] (1983)	25,35 [#] (1984)	30,40 (2018)	22,96 [#] (1983)	28,82 (2016)	15 (1980)	141 (2016)
Estonsko	1,28 (1998)	2,28 (1988)	25,27 (1991)	30,50 (2018)	22,64 (1991)	27,70 (2017/8)	34 [#] (1989)	148 (2011)
Litva	1,23 (2002)	2,12 (1986)	25,47 (1994)	30,10 (2018)	23,04 (1994)	27,80 (2018)	7 (80. léta)	42 (2003,13)
Lotyšsko	1,12 (1998)	2,21 (1987)	25,39 (1993)	29,90 (2018)	22,85 (1992)	27,20 (2018)	14 (1980)	83 (2004)

Pozn.: Tučně jsou zvýrazněny celkově nejnižší a nejvyšší hodnoty ze všech studovaných zemí.

*Před rokem 2001 vycházejí údaje z publikace CROSTAT (2006).

#Data nebyla dostupná pro celé období 1980–2018.

Zdroj dat: vlastní zpracování; konkrétní zdroje dat jsou uvedeny u jednotlivých podkapitol

Kapitola 5

Regionální analýza reprodukčního chování v postsocialistickém období

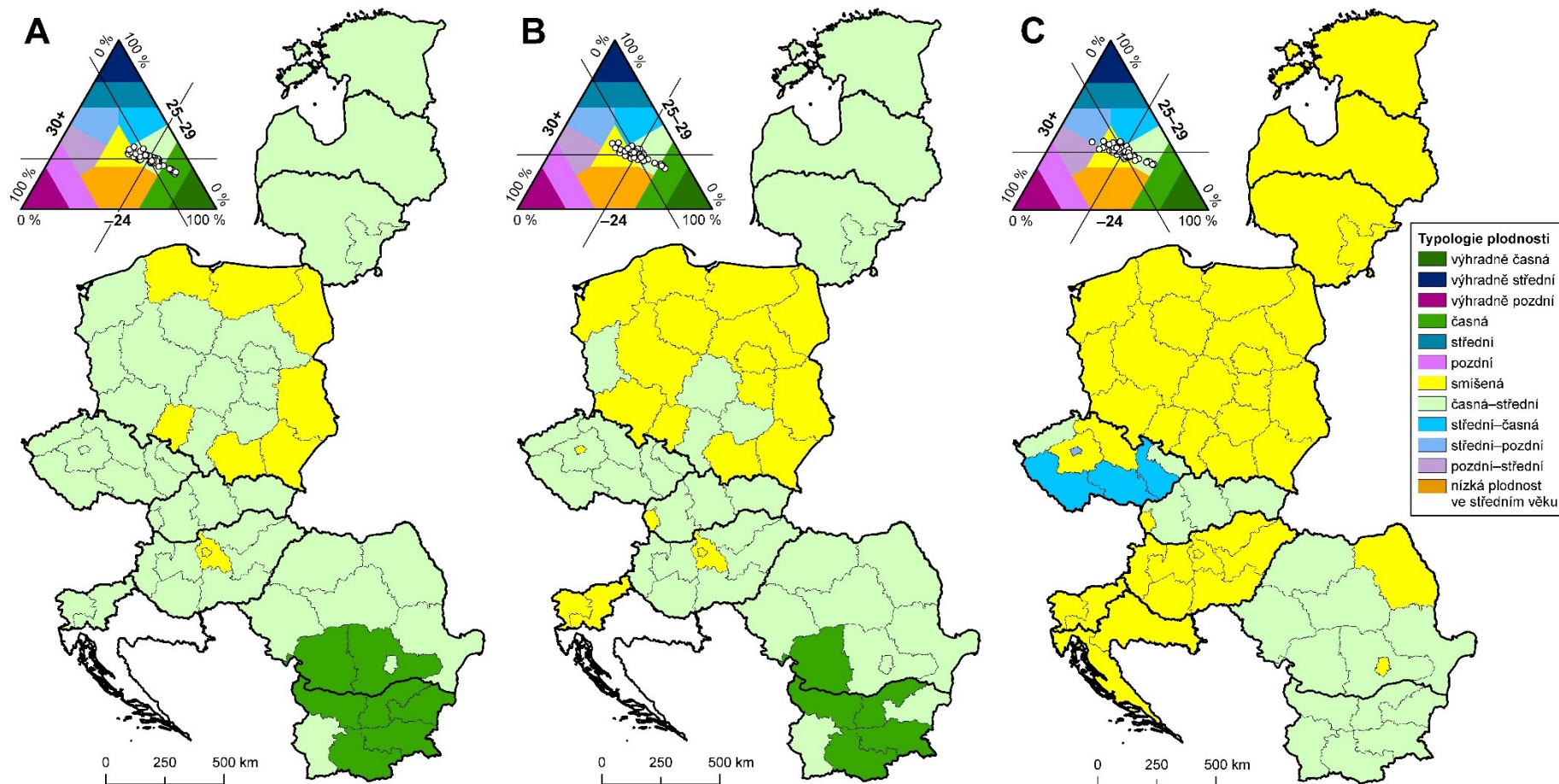
Jak se ukázalo na analýze demografického chování, i na státní úrovni byly patrné poměrně významné rozdíly. Otázkou ovšem zůstává, zdali specifika jednotlivých zemí byla odrazem chování celého obyvatelstva, anebo lze nalézt i značné vnitrostátní odlišnosti. Patrně by se daly očekávat rozdíly mezi typicky urbánními regiony (např. Praha, Budapest a podobně) a venkovskými oblastmi, odlišné chování měly nejspíše rovněž regiony s početnou menšinovou populací Romů na jihovýchodě či Rusů na severovýchodě (Bērziņš, 2019; Ciritel a kol., 2019; Šprocha, 2015; Zhitin a kol., 2018).

Pro vizualizaci změn ve struktuře plodnosti podle věku byla využita metoda typologizace za pomoci trojúhelníkového grafu (Dobešová, 2014; Ganbaatar, 2013). Klíčovým aspektem této typologie jsou změny v časování plodnosti, které byly jedním z hlavních faktorů konceptu druhého demografického přechodu (van de Kaa, 1987). V grafu je zobrazeno procentuální rozložení měr plodnosti podle tří věkových skupin (do 24 let, 25–29 let a 30 a více let), přičemž jednotlivé vrcholy reprezentují 100% podíl dané věkové skupiny na úhrnné plodnosti. Bílé body zastupují regiony NUTS 2 a tři linie průměrů značí průměrný podíl v dané věkové skupině, přičemž v průsečíku přímků by se nacházel teoretický „průměrný region“ (Dobešová, 2014). Na tomto základu byl trojúhelník rozdělen na 12 segmentů dle relativního zastoupení jednotlivých věkových skupin, jež byly zobrazeny pomocí kartogramu. Podrobnější vysvětlení lze nalézt v kapitole 3.

Mezi lety 1993–1995 se ve většině regionů vyšší intenzita plodnosti udržovala v nižším věku (obrázek 20A). Nejvyšší podíl věkové skupiny do 24 let měla v tomto období naprostá většina bulharských regionů (vyjma západu země, kde leží i hlavní město Sofia) a také jih Rumunska (vyjma regionu Bukurešti). Všechny tyto regiony spadaly do kategorie časné plodnosti. Nejedná se o překvapivý výsledek vzhledem k tomu, že Bulharsko a Rumunsko patřily v období transformace mezi země s nejnižším průměrným věkem matky při narození 1. dítěte. Mírně starší věková struktura plodnosti byla zaznamenána ve východních příhraničních oblastech Polska a v Opolském vojvodství na hranici s Českem (to by odpovídalo celkově vyššímu věku matek oproti zbytku Visegrádské skupiny v období transformace), dále se vyskytovala v Maďarsku v regionu Budapešti a okolí.

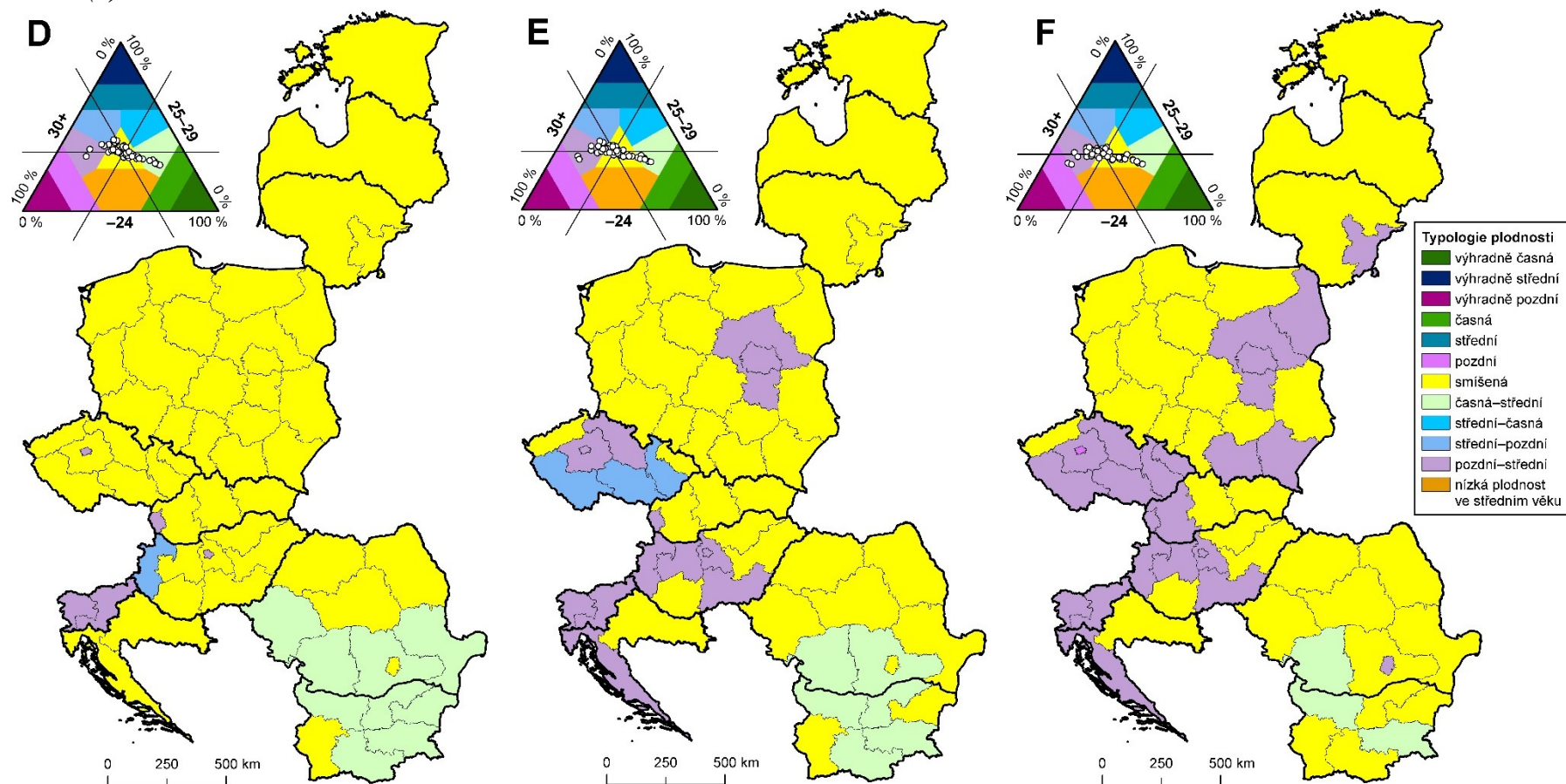
Obrázek 20 – Typologie plodnosti víceletých věkových skupin podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 1993–1995 (A), 1996–1998 (B) a 1999–2001 (C)

Pozn.: V trojúhelníkovém grafu jsou zobrazeny jednotlivé regiony NUTS 2 (bílé tečky) podle podílu měr plodnosti v jednotlivých věkových skupinách (–24, 25–29 a 30+ let).

Zdroj dat: Eurostat (2018); Eurostat (2021f); HFD (2021a); ŠÚSR (2018); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

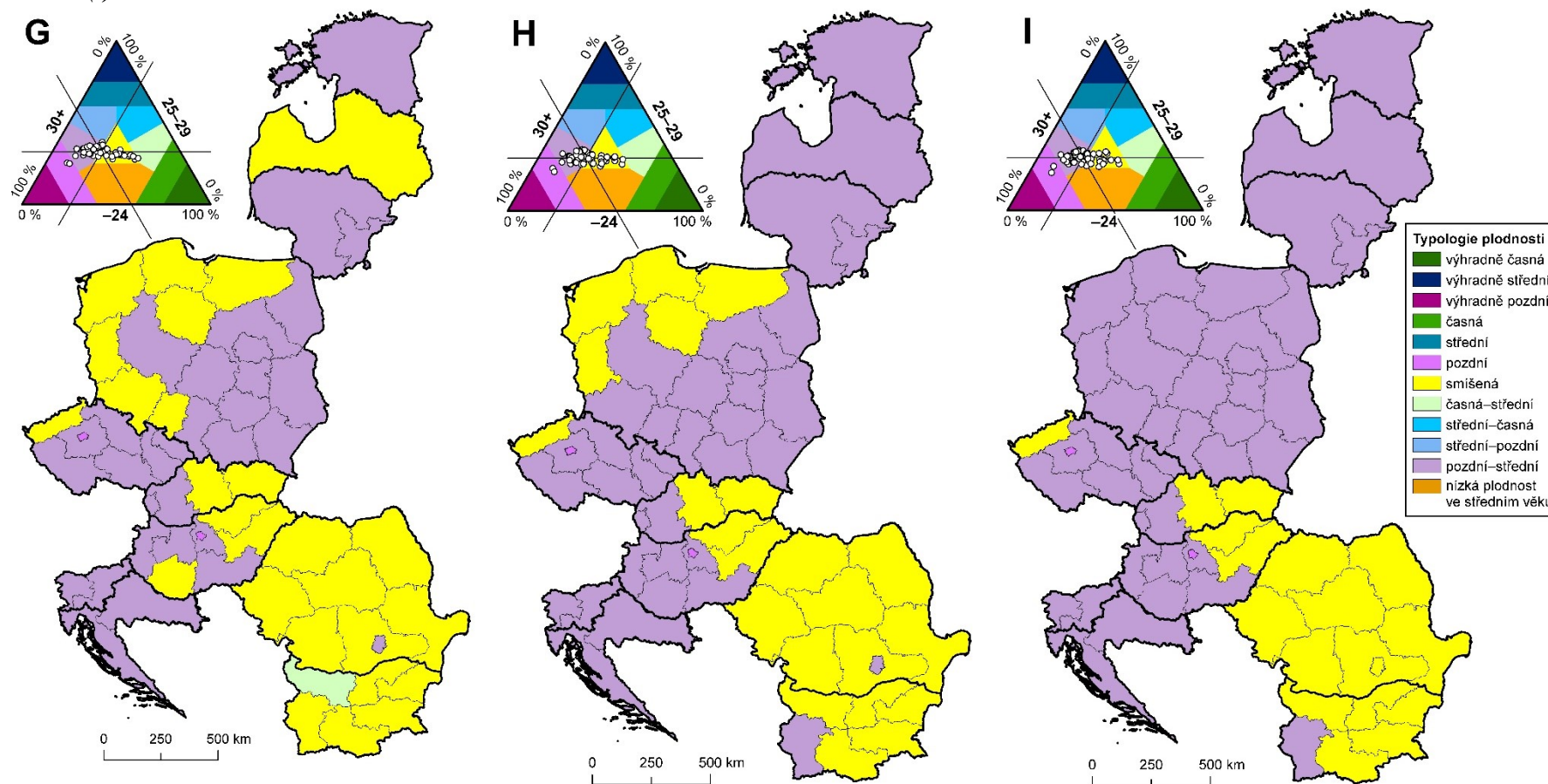
Obrázek 21 – Typologie plodnosti víceletých věkových skupin podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2002–2004 (D), 2005–2007 (E) a 2008–2010 (F)

Pozn.: V trojúhelníkovém grafu jsou zobrazeny jednotlivé regiony NUTS 2 (bílé tečky) podle podílu měr plodnosti v jednotlivých věkových skupinách (-24, 25–29 a 30+ let).

Zdroj dat: Eurostat (2018); Eurostat (2021f); HFD (2021a); ŠÚSR (2018); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

Obrázek 22 – Typologie plodnosti víceletých věkových skupin podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2011–2013 (G), 2014–2016 (H) a 2017–2019 (I)

Pozn.: V trojúhelníkovém grafu jsou zobrazeny jednotlivé regiony NUTS 2 (bílé tečky) podle podílu měr plodnosti v jednotlivých věkových skupinách (-24, 25–29 a 30+ let).

Zdroj dat: Eurostat (2018); Eurostat (2021f); HFD (2021a); ŠÚSR (2018); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

V následujících dvou obdobích (obrázek 20B a 20C) se situace začala poměrně rychle měnit. Na přelomu tisíciletí již žádný region nespadal do kategorie časné plodnosti a celé Polsko, Maďarsko, Slovinsko, Chorvatsko a pobaltské republiky se řadily do smíšeného typu, tedy bez výraznější dominance jednotlivých věkových skupin. V období 1999–2001 ovšem byly zřejmé poměrně významné rozdíly v typologii plodnosti v Česku. Zatímco Praha již spadala do kategorie střední-pozdní, tedy s mírnou dominancí věkové skupiny 25–29 let nad skupinou 35+, tak většina regionů měla stále vyšší podíl plodnosti v nižších věkových skupinách (v jižní polovině republiky s mírnou převahou věkové skupiny 25–29 let). Společně s Prahou se rychlejší tempo změny projevovalo i později také v regionech Střední Čechy a Severovýchod, menší měrou také právě ve zmíněné jižní polovině Česka (obrázek 20C, obrázek 21E).

Významným faktorem odkládání plodnosti se ukázal charakter regionu z hlediska urbanizace. Typicky městské oblasti hlavních měst (Praha, Budapest, Warszawski stołeczny, Bratislavský kraj, București-Ilfov), případně oblasti v okolí hlavních měst (Mazowiecki regionalny, Yugozapaden, Jadranska Hrvatska, Sostinés regionas) měly tempo odkládání plodnosti poněkud rychlejší než ve zbytku jednotlivých států. Již v období 2002–2004 (obrázek 21D) se od ostatních regionů zdatelně oddělily Praha a Budapest a od období 2011–2013 (obrázek 22G) se oba regiony řadily do typu pozdní plodnosti, tedy s dominancí plodnosti žen ve věku 30 let a starších.

V průběhu sledovaného období se většina regionů NUTS 2 dostala z fáze převahy časné plodnosti (obrázek 20A) do fáze převahy plodnosti pozdní (obrázek 22I). Nicméně zde lze upozorovat rozdílné vzorce napříč státy i v rámci nadnárodních celků (střední Evropa, jihovýchodní Evropa, bývalá Jugoslávie a Pobaltí). Ze zemí střední Evropy se nejrychleji měnila situace v Česku a Maďarsku, ačkoliv stupeň odkládání rodičovství vykazoval mírné regionální odlišnosti. V Česku zaujímal specifickou pozici region Severozápad (částečně i Moravskoslezsko), který oproti zbytku republiky povětšinou spadal do „nižšího“, respektive mladšího typu plodnosti. V Maďarsku toto specifikum reprezentovaly zejména severovýchodní regiony, tedy Észak-Magyarország a Észak-Alföld, a dále také Dél-Dunántúl na jihu západě mezi lety 2005–2013.

Podobně jako v Maďarsku mělo menší míru odkládání také východní Slovensko (se zřejmým západ-východním gradientem), tedy Stredné Slovensko a Východné Slovensko. Campisi a kol. (2020) prokázali vliv ekonomických a sociokulturních faktorů na intenzitu a věkovou strukturu plodnosti, což by měl být patrně i případ těchto oblastí. Ciritel a kol. (2019) a Šprocha (2015) zmiňovali vliv sociální skladby obyvatelstva na fertilitní chování a vyšší podíl sociálně znevýhodněných skupin (zejména Romů) na slovensko-maďarském pomezí, kde tyto skupiny vykazovaly vyšší úhrnnou plodnost a nižší věk při prvním porodu.

Jistý regionální vzorec lze nalézt také v Polsku. Gradient mezi západem a východem byl ale oproti Maďarsku a Slovensku opačný; změny se odehrávaly nejprve na východě a postupně se přesouvaly směrem na západ. Nicméně, jak tvrdí Kotowska a kol. (2008), v Polsku měly v období transformace matky vyšší průměrný věk při narození dítěte než ve zbytku střední Evropy a následný růst byl poněkud pomalejší.

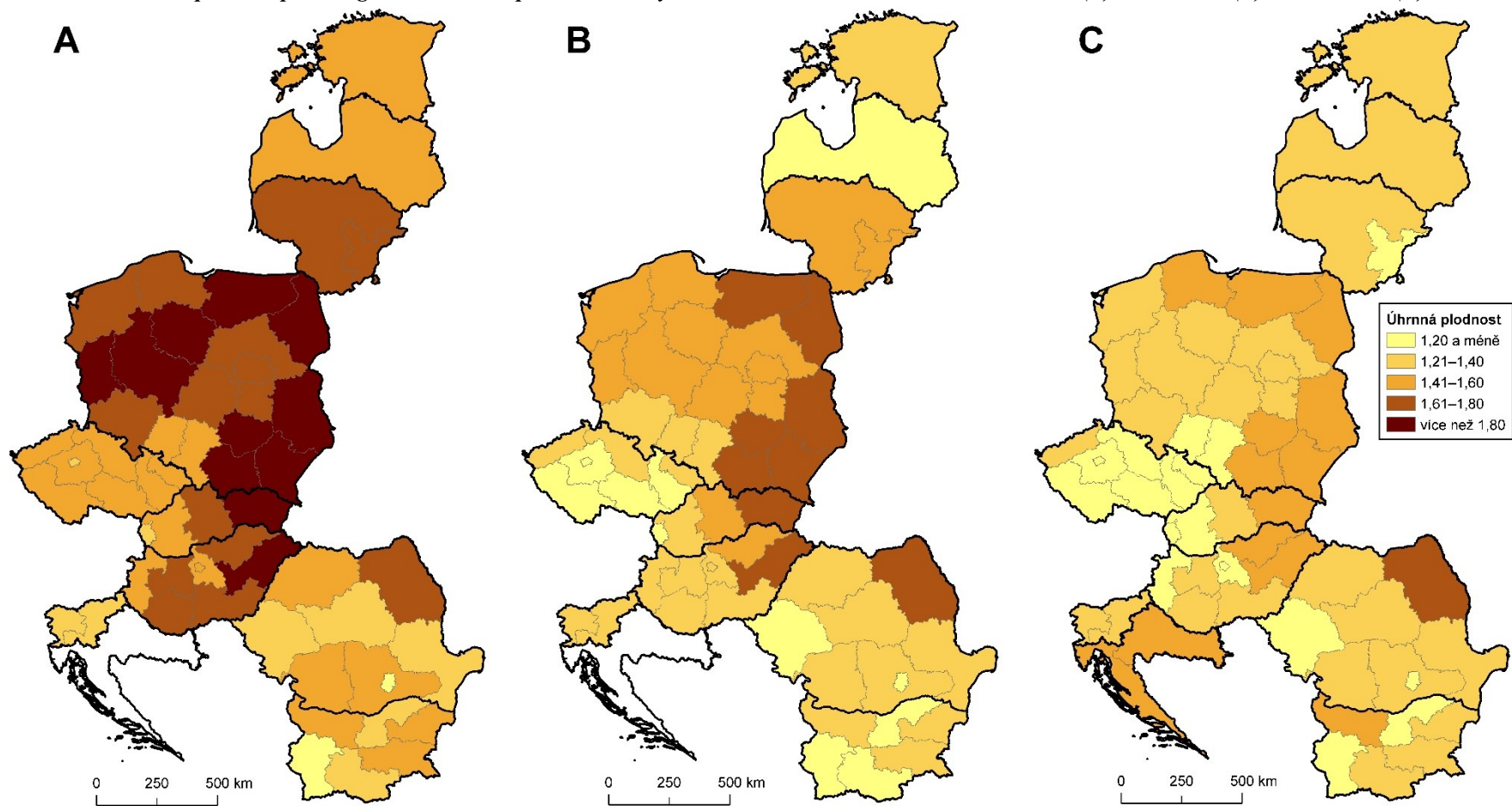
Většina Bulharska a značná část Rumunska se krátce po transformaci nacházely v pozici zemí s časnou plodností a do dnešní doby se téměř žádnému z jejich regionů nepodařilo dosáhnout většinu zbývajících regionů států bývalého Východního bloku. Ačkoliv, jak již bylo zmíněno, patřily oba státy mezi ty s nejnižším průměrným věkem matek při narození (prvního) dítěte, vnitrostátní odlišnosti se daly postřehnout. Mladší věková struktura, v porovnání se zbytkem státu, se v Rumunsku vyskytovala v jižní, respektive jihozápadní části země takřka až do roku 2010. Jednalo se zejména o region Sud-Vest Oltenia na hranici s Bulharskem a Srbskem a zčásti také paradoxně o region Sud-Muntenia, jež „obepíná“ hlavní město. V Bulharsku se převaha časné plodnosti udržela v oblasti Severozapaden až do období 2011–2013 (obrázek 22G), tedy nejdéle ze všech regionů postsocialistických zemí. Oblast navíc sousedí s rumunským regionem Sud-Muntenia, čímž lze usuzovat o určité podobnosti ve složení či demografickém chování obyvatel.

Slovinsko zaujímal dlouhodobě pozici země s největší mírou odkládání porodů do vyššího věku, kdy se již od období 2002–2004 (obrázek 21D) řadilo mezi země, kde ve všech regionech převažovala plodnost u osob ve věku 30 let a starších. Přímořský chorvatský region přešel do fáze převážně pozdní plodnosti hned v následujícím období (obrázek 21E), vnitrozemí zbytek státu následovalo až v letech 2011–2013 (obrázek 22G).

V rámci Pobaltí se regionální diferenciací příliš neprojevila z důvodu nedělitelnosti na více regionů soudržnosti (s výjimkou Litvy), nicméně celkově byl ve všech zemích vývoj velmi podobný a blížil se tomu středoevropskému. Smíšeného typu dosáhlo Pobaltí na přelomu tisíciletí (obrázek 20C) a pozdně-středního typu, tedy mírné převahy pozdní plodnosti, mezi lety 2008–2010 (obrázek 21E) v případě okolí litevského Vilniusu, následovaným zbytkem Litvy a Estonskem v následující triádě (obrázek 22G), a posléze Lotyšskem v letech 2014–2016 (obrázek 22H).

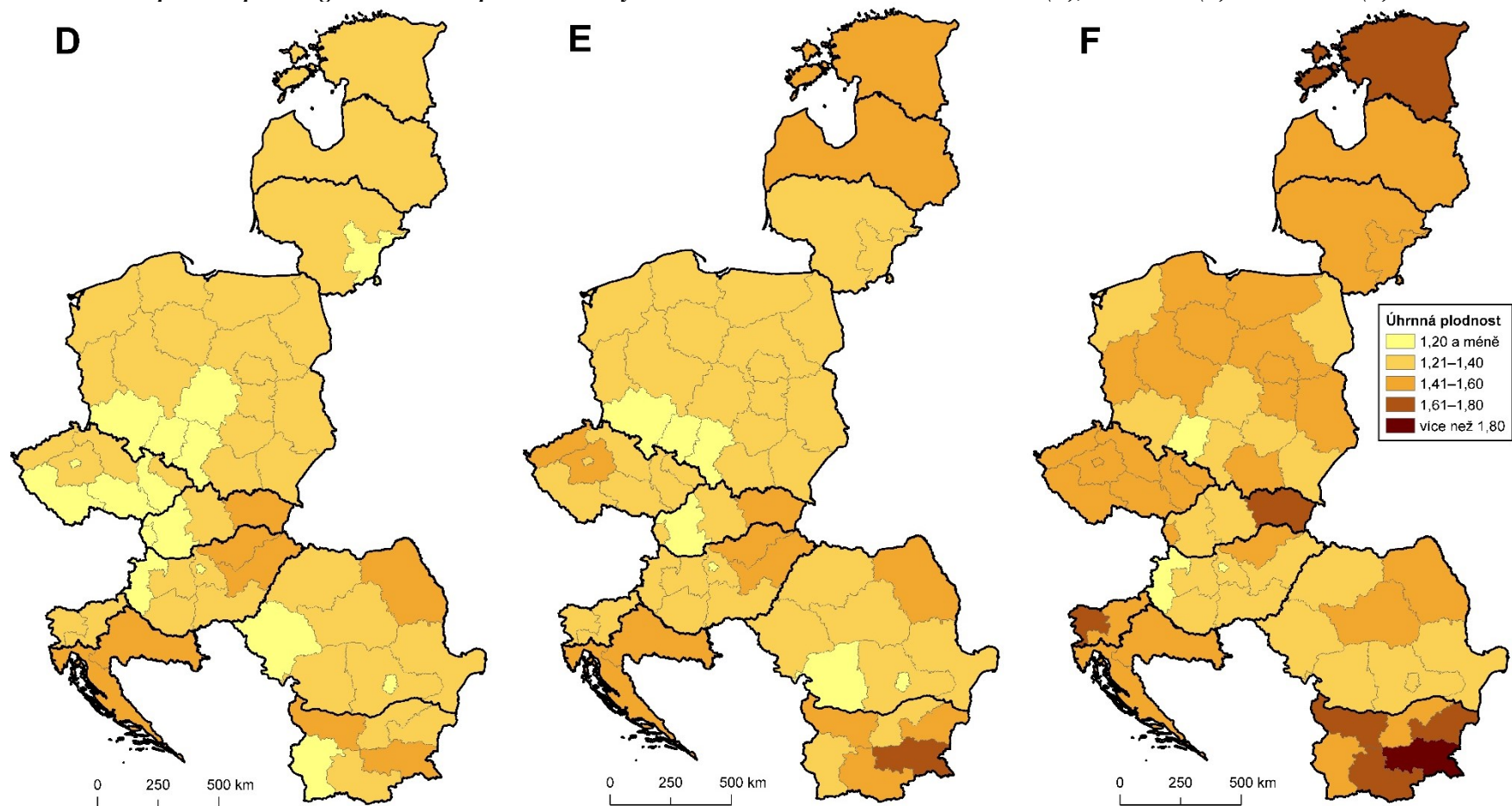
U vývoje úhrnné plodnosti v regionech NUTS 2 ovšem nebylo možné, tak jako v případě typologie plodnosti (od převahy časných k pozdním porodům), stanovit jednoznačný obecný trend. Ve stručnosti by se dal vývoj shrnout jako „od diverzity k relativní homogenitě zpět směrem k diverzitě regionů“. V období 1993–1995 (obrázek 23A) se rozdíl mezi oblastmi pohybovaly v celé škále, tedy od úhrnné plodnosti 1,2 a méně po více než 1,8 dětí na jednu ženu, přičemž vyšších hodnot dosahovaly spíše regiony střední Evropy (vyjma Česka) oproti jihovýchodní Evropě a Slovinsku. V období 2002–2004 (obrázek 24D) již byla úhrnná plodnost ve většině regionů 1,4 a nižší. V posledním sledovaném období, tedy 2017–2019 (obrázek 25I) byly postsocialistické země opět značně diverzifikované, nicméně je nezbytné zdůraznit, že nebylo ani zdaleka pravidlem, že regiony, které měly vyšší hodnoty úhrnné plodnosti na počátku, dosáhly adekvátní rekuperace plodnosti v posledních letech a návratu k původním hodnotám.

Obrázek 23 – Úhrnná plodnost podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za třiletá období: 1993–1995 (A), 1996–1998 (B) a 1999–2001 (C)

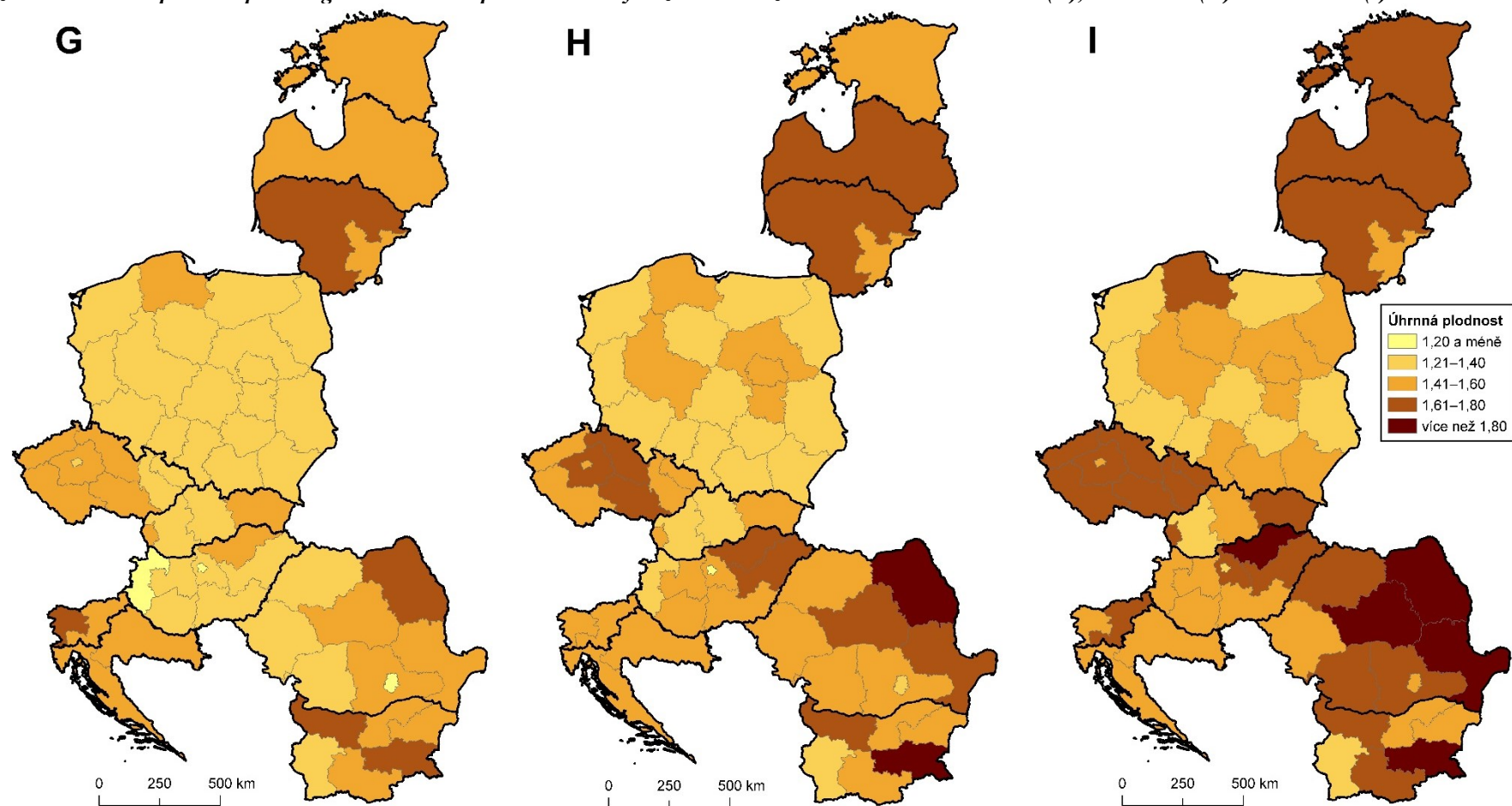
Zdroj dat: Eurostat (2018); Eurostat (2021f); HFD (2021a); ŠÚSR (2018); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

Obrázek 24 – Úhrnná plodnost podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2002–2004 (D), 2005–2007 (E) a 2008–2010 (F)

Zdroj dat: Eurostat (2018); Eurostat (2021f); HFD (2021a); ŠÚSR (2018); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

Obrázek 25 – Úhrnná plodnost podle regionů NUTS 2 v postsocialistických zemích EU za tříletá období: 2011–2013 (G), 2014–2016 (H) a 2017–2019 (I)

Zdroj dat: Eurostat (2018); Eurostat (2021f); HFD (2021a); ŠÚSR (2018); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

Střední Evropa¹⁹ se svými regiony v období 1993–1995 (obrázek 23A) vzájemně poněkud lišila, kdy rozdíl mezi minimální (Praha = 1,28) a maximální (Podkarpacie = 1,99) úhrnnou plodností činil více než 0,7 dítěte na jednu ženu. Meziregionální rozdíly se postupně snižovaly až na 0,44 dítěte v letech 2002–2004 (obrázek 24D) a po mírném růstu až na méně než 0,4 dítěte v letech 2011–2013 (obrázek 25G), nicméně v poslední triádě (obrázek 25I) již rozdíl činil více než 0,6 dítěte na jednu ženu. Na konci studovaného období ovšem nedosahovaly minima a maxima stejné regiony jako na počátku, ale jednalo se v obou případech o regiony Maďarska (Budapest = 1,20, respektive Észak-Magyarország = 1,82), čímž se z Maďarska stala značně diverzifikovaná země z hlediska úhrnné plodnosti. Mezi podobně různorodé země se řadilo také Slovensko, kde se ale zřetelný západo-východní gradient postupně vytrácel. Stabilně vyšší hodnoty na východě země (1,94 ve Východním Slovensku oproti 1,32 v Bratislavském kraji v letech 1993–1995) přestaly být během 1. desetiletí nového tisíciletí jednoznačně viditelné a paradoxně právě Bratislavský kraj se stal v posledním období regionem s nejvyšší úhrnnou plodností (1,67 dítěte) i přesto, že v letech 1999–2001 (obrázek 23C) dosáhl absolutně nejnižší hodnoty úhrnné plodnosti ze zemí střední Evropy (1,01 dítěte).

České regiony se od sebe vzájemně výrazně nelišily ani v jednom z období. V Praze byla povětšinou nižší úhrnná plodnost než ve zbytku republiky (částečně to platilo i o jižní polovině Česka), zatímco na severozápadě byla spíše vyšší, ovšem nejednalo se o příliš významné rozdíly. V letech 2017–2019 již všechny regiony vyjma Prahy měly úhrnnou plodnost vyšší než 1,6. To by korespondovalo s výzkumem Šťastné a kol. (2017), podle níž se velkou část odložených porodů zdařilo v Česku realizovat později. V Polsku mezi lety 1993–1995 se výše úhrnné plodnosti pohybovala nad hodnotou 1,8 dokonce v devíti regionech (Małopolskie, Wielkopolskie, Lubuskie, Kujawsko-pomorskie, Warmińsko-mazurskie, Świętokrzyskie, Lubelskie, Podkarpacie a Podlaskie), naopak Śląskie a Opolskie na hranicích s Českem již měly úhrnnou plodnost mezi 1,41 a 1,60 dítěte. Právě ony regiony hraničící s Českem dosahovaly spíše nižších hodnot (zvláště mezi lety 1993–2010), zatímco východopolské oblasti až do roku 2001 vyšších hodnot. V letech 2011–2013 (obrázek 25G) rozdíly téměř vymizely. Od tohoto období až do současnosti dosahoval nejvyšší úhrnné plodnosti region Pomorskie (1,63 v letech 2017–2019).

Jihovýchodní Evropa prošla od období transformace výraznou proměnou. Jak v Bulharsku, tak v Rumunsku se od sebe regiony poměrně významně odlišovaly, ovšem trendy vývoje stejné nebyly. V Bulharsku dosahoval nejnižších hodnot po celé sledované období region Yugozapaden s hlavním městem Sofií (minimum v letech 1996–1998, viz obrázek 23B, jen lehce převyšovalo jedno dítě na jednu ženu). Nižší hodnoty se rovněž vyskytovaly v regionu Severen tsentralen. Až do roku 2004 měl nejvyšší úhrnnou plodnost severozápadní region Severozapaden, ale v letech 2005–2007 (obrázek 24E) se před něj dostala oblast Yugoiztochen na jihovýchodě Bulharska, která si prvenství udržela dodnes. Po částečném dočasném poklesu růstu plodnosti v období ekonomické krize na přelomu 1. a 2. desetiletí úhrnná plodnost opět rostla, také se ale od let 1996–1998 rozevíraly nůžky mezi regionem s nejnižší a nejvyšší hodnotou. V posledním období,

---

¹⁹ Vývojem plodnosti v regionech NUTS 2 zemí Visegrádské čtyřky se podrobně zabýval Vachuška (2018) ve své bakalářské práci.

tedy v letech 2017–2019 měl region Yugoiztochen úhrnnou plodnost 1,85 dítěte, zatímco Yugozapaden pouze 1,38.

Rumunsko bylo v porevolučním období charakteristické významnými meziregionálními rozdíly. V letech 1993–1995 (obrázek 23A) nejvyšší úhrnné plodnosti dosahoval region Nord-Est na severovýchodě (1,71 dítěte na jednu ženu), zatímco region București-Ilfov (tedy oblast hlavního města) nepřesáhl ani hodnotu 1, dostal se pouze na 0,89 dítěte, což byla nejnižší hodnota ze všech regionů postsocialistických zemí od změn režimů. Rumunsko se ovšem během několika let ocitlo v paradoxní situaci, kdy jiný region, právě Nord-Est, jako jediný překonal v období 2017–2019 (obrázek 25I) hranici prosté reprodukce (konkrétně hodnotu 2,12). Zmíněné oblasti si stále držely své pozice regionů s nejnižší a nejvyšší hodnotou. V posledním období 2017–2019 se zvláště ve východní polovině Rumunska patrně dařilo významnou část porodů rekuperovat, kdy hned tři regiony (Centru, Nord-Est a Sud-Est) přesáhly hodnotu 1,8 dítěte na jednu ženu. Jemna a Davidová (2018) považovali za významný faktor charakter regionu, kde bohatší a urbánnější části Rumunska (București-Ilfov, Centru a Vest) byly méně náchylné na výraznější meziroční výkyvy, ačkoliv dosáhly nižší úhrnné plodnosti. Stejně tak lákaly mnoho mladých imigrantů z jiných částí země.

Analyzovat regionální změny plodnosti nebylo v Chorvatsku z důvodu chybějících dat v prvních dvou obdobích možné, rovněž celostátní hodnoty viditelně kolísaly (příloha 2). Nicméně od období 1999–2001 (obrázek 23C) se jak vnitrozemská, tak přímořská oblast od sebe v zásadě nelišily; rozdíly v úhrnné plodnosti se pohybovaly v řádu setin. V rámci Slovinska také nebyly rozdíly mezi západem a východem významně vysoké²⁰ v žádném z období, za něž byla dostupná data, i když od období 2008–2010 (obrázek 24F) úhrnná plodnost na západě mírně klesala, zatímco na východě mírně rostla. Mezi lety 2017–2019 Vzhodna Slovenija zaznamenala úhrnnou plodnost 1,66, zatímco Zahodna Slovenija 1,57 dítěte na jednu ženu.

V případě Estonska a Lotyšska zastupovaly regiony NUTS 2 celé státy, Litva²¹ se dělila na dva regiony (Sostinės regionas s hlavním městem a Vidurio ir vakarų Lietuvos regionas na západě země). Mezi roky 1993–1995 (obrázek 23A) dosahovala nejvyšší úhrnné plodnosti Litva jako celek (1,62 dítěte). Počínaje obdobím 1999–2001, za které již byla dostupná data za nižší územní jednotky, úhrnná plodnost až do současnosti dosahovala nižší úrovně v regionu v okolí hlavního města oproti zbytku země. V období 1999–2001 region dosáhl nejnižší úrovně ze všech pobaltských republik. Následný mírný růst plodnosti zpomalila ekonomická krize, ačkoliv v tomto období paradoxně západní Litva zaznamenala poměrně významný nárůst úhrnné plodnosti (z 1,48 v letech 2008–2010 na 1,64 dítěte v letech 2011–2013). V posledních letech (2017–2019) se úhrnná plodnost v regionech NUTS 2 v Pobaltí pohybovala mezi 1,6–1,7 dětmi, pouze ve zmíněné východní Litvě byla pod hodnotou 1,5.

Analýza časování a intenzity plodnosti v regionech soudržnosti ukázala, že se jednotlivé části zemí nevyvíjely vždy stejně. Značné vnitrostátní rozdíly byly nalezeny u Bulharska a Rumunska,

---

²⁰ Data dostupná za regiony NUTS 2 za Slovinsko byla dostupná až od období 2008–2010, do té doby byla úhrnná plodnost počítána za celý stát.

ale překvapivě se do této skupiny zemí řadilo také Maďarsko či Slovensko. Největší odlišnosti byly patrné krátce po změně režimu a poté v posledních letech. Skutečně tedy lze tvrdit, že se plodnost v regionech dala charakterizovat přechodem od heterogenity přes relativní homogenitu k opětovné heterogenitě (viz tabulka 2). Rozpětí hodnot úhrnné plodnosti se z hodnoty 1,10 snížilo až na 0,58 v období 2002–2004 a ačkoliv se v době ekonomické krize rozdílly dočasně snížily, v posledním období již rozpětí činilo 0,92 dítěte. Dále se ukázalo, že ve většině regionů se úroveň plodnosti alespoň určitou měrou zvýšila, ovšem kromě jedné rumunské oblasti nedosáhla hodnoty prosté reprodukce. V některých regionech navíc v období ekonomické krize plodnost dočasně poklesla. Stejně tak se potvrdila domněnka, že většina urbánních regionů měla úhrnnou plodnost po celé období nižší oproti zbytku země, i když se nejednalo o univerzální pravidlo (případ Bratislavského kraje či varšavského regionu).

Tabulka 2 – Počty regionů NUTS2 podle kategorií úhrnné plodnosti ve tříletých intervalech, doplněné o základní deskriptivní statistiku

Úhrnná plodnost	1993	1996	1999	2002	2005	2008	2011	2014	2017
	– 1995	– 1998	– 2001	– 2004	– 2007	– 2010	– 2013	– 2016	– 2019
2,00 a více	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1,90–1,99	6	0	0	0	0	0	0	1	0
1,80–1,89	5	0	0	0	0	1	0	1	4
1,70–1,79	7	2	0	0	0	2	2	4	7
1,60–1,69	7	7	1	0	1	4	3	6	14
1,50–1,59	5	5	3	1	4	8	7	14	11
1,40–1,49	16	7	10	7	9	21	14	14	11
1,30–1,39	6	11	13	8	19	13	18	9	9
1,20–1,29	3	13	13	27	19	7	12	9	2
1,10–1,19	1	7	14	11	5	3	3	1	0
1,00–1,09	0	4	4	4	2	0	0	0	0
<1,00	1	1	1	1	0	0	0	0	0
N	57	57	59	59	59	59	59	59	59
minimum	0,89	0,90	0,90	0,96	1,04	1,13	1,14	1,20	1,20
maximum	1,99	1,71	1,63	1,54	1,66	1,84	1,75	1,99	2,12
rozpětí	1,10	0,82	0,73	0,58	0,62	0,71	0,61	0,79	0,92
SO	0,23	0,20	0,15	0,12	0,12	0,14	0,14	0,17	0,17

Pozn.: N = celkový počet regionů NUTS 2 (maxima podbarvena); SO = směrodatná odchylka

Zdroj dat: vlastní výpočty a zpracování; zdroje uvedeny u jednotlivých podkapitol

Na základě zkoumání časování plodnosti se jasně ukázalo, že ve všech regionech se plodnost posouvala do vyššího věku a proces změn stále nebyl patrně ukončen. V posledních letech pozdní plodnost převládala ve většině regionů vyjma jihovýchodní Evropy, východu Maďarska a Slovenska a severozápadu Česka. Závěry jsou ve shodě se Sobotkou (2008), podle něhož v jihovýchodní Evropě odkládání rození dětí nedosahovalo v porovnání s ostatními postsocialistickými zeměmi takové intenzity. Do budoucna by přílišné odkládání mohlo být patrně překážkou rekuperace, kdy plodnost ve vysokém věku může narážet na biologické limity (Stropnik a Šircelj, 2008).

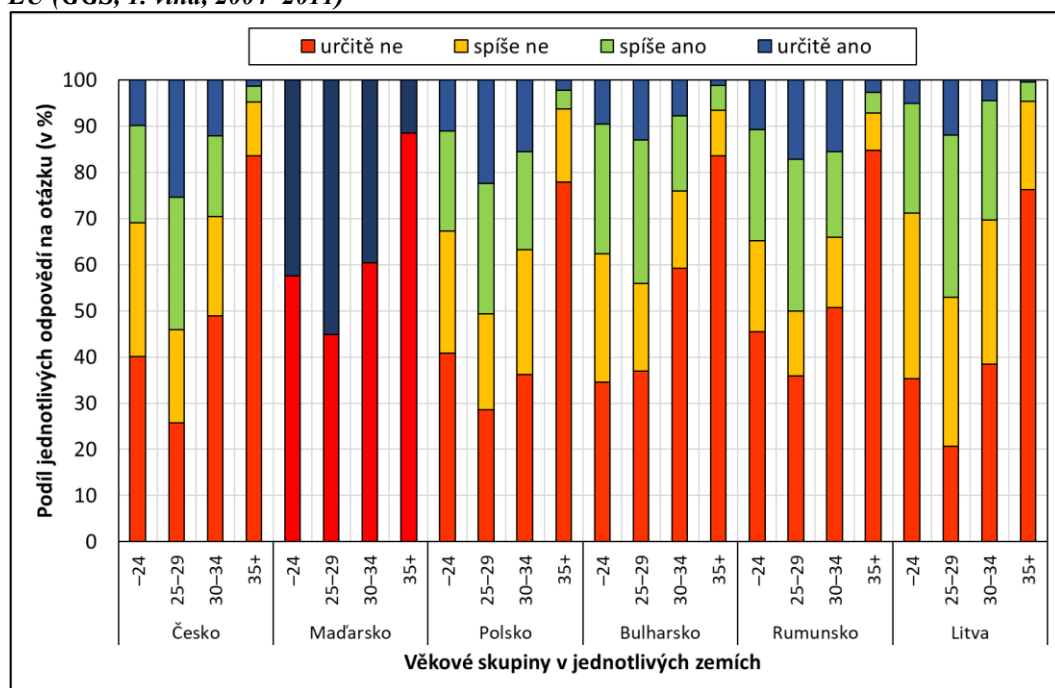
Kapitola 6

Postoje obyvatel z pohledu druhého demografického přechodu

Třetí a poslední část analýzy změn, týkajících se druhého demografického přechodu, využije dat z panelového šetření Generations & Gender Survey, konkrétně z jeho první vlny, jež zahrnovala nejvíce zemí. Šetření obsahovalo široké spektrum pro demografii relevantních otázek, jako například témata formování svazků, plánování rodičovství, kombinace rodičovství a zaměstnání apod. (Fokkema a kol., 2016). Konkrétně ona 1. vlna probíhala mezi lety 2004–2011 a zahrnovala 20 zemí. Pro účely této diplomové práce byla relevantní data v plné míře k dispozici pro tyto postsocialistické země: Česko, Maďarsko, Polsko, Bulharsko, Rumunsko a Litva. Klíčové otázky se týkaly zejména plánování rodičovství a vlivu skloubení rodičovství s dalšími faktory, jako finanční a pracovní situací či dostupností bydlení a péče o dítě.

Na první otázku, zdali ženy plánovaly potomka během následujících tří let (obrázek 26), odpovídaly nejvíce pozitivně ve všech zemích respondentky mezi 25–29 lety, tedy ve svém nejvíce fertlním období. Zajímavé ovšem bylo, že podíl kladných odpovědí (určitě ano, spíše ano, respektive pouze ano u Maďarska) přesáhl v této věkové kategorii 50 % pouze v Česku, Maďarsku a těsně v Polsku. V Rumunsku se podíl kladných a záporných odpovědí rozdělil přesně na dvě poloviny a v Bulharsku a v Litvě převažovaly odmítavé postoje. U ostatních věkových kategorií byly negativní postoje většinové, zvláště u žen ve věku 35 let a starších, kde hranici 10 % kladných odpovědí překonalo pouze Maďarsko. Nejmladší ženy a respondentky ve věku 30–34 let měly podobnou strukturu odpovědí s přibližně 35–40 % pozitivních odpovědí ve všech zemích kromě Bulharska, kde do 25 let 37 % žen plánovalo mít dítě do tří let, zatímco u žen ve věku 30–34 let to bylo pouze 24 %.

Obrázek 26 – Plánování potomka v horizontu tří let u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)

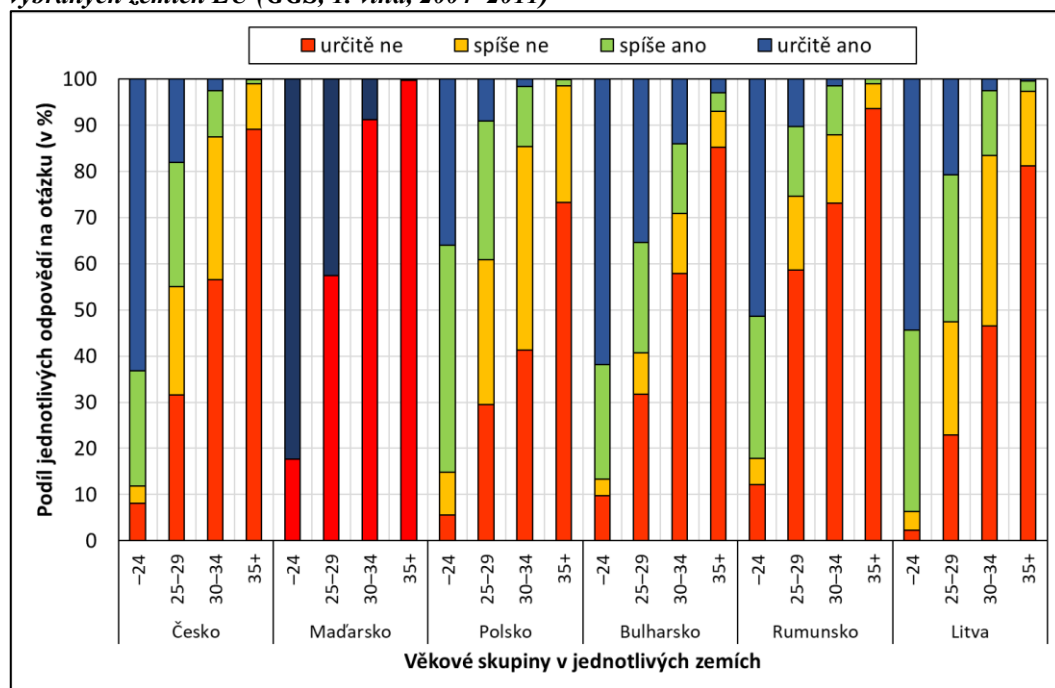

Otázka: Plánujete mít (další) dítě v následujících třech letech?

Pozn.: Za Maďarsko byly k dispozici pouze odpovědi ano (modře) / ne (červeně).

Zdroj dat: GGS (2017); vlastní výpočty a zpracování

Obrázek 27 – Plánování (dalšího) potomka v dlouhodobém horizontu u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)

Otázka: Představte si, že do tří let (další) dítě mít nebudete. Plánujete mít vůbec nějaké (další) dítě?

Pozn.: Za Maďarsko byly k dispozici pouze odpovědi ano (modře) / ne (červeně).

Zdroj dat: GGS (2017); vlastní výpočty a zpracování

V dlouhodobém horizontu (více než tři roky) se podíl negativních odpovědí ve všech zemích zvyšoval s rostoucím věkem (obrázek 27). U mladých žen do 25 let plánování dítěte v delším období naprosto převažovalo. K narození potomka se v budoucnu klonilo přes 80 % žen ve všech zemích, v Litvě to bylo dokonce přes 90 %. Ovšem oproti tříletému horizontu se v případě dlouhodobých vyhlídek jednotlivé země mezi 25 a 35 lety lišily poměrně výrazně, zvláště u věkové skupiny 25–29 let. Středoevropské země měly v této skupině podíl kladných odpovědí podobný, a to kolem 40 %. Vyššího podílu dosáhlo Bulharsko a také Litva – mezi 50 a 60 %. Naopak v Rumunsku ženy odpovídaly převážně negativně; pouze 25 % respondentek plánovalo mít v tomto věku první nebo další dítě v dlouhodobějším časovém horizontu.

U věkové skupiny 30–34 let již mezistátní rozdíly kladných odpovědí nedosahovaly takových hodnot. Ve většině zemí kladně odpovědělo mezi 10 a 20 % žen, v Bulharsku se podíl blížil ke 30 %. Velké rozdíly ovšem byly patrné u jistoty odpovědí, zdali ženy plánované rodičovství zcela odmítaly, nebo pouze spíše²². Z tohoto pohledu ostatní země výrazně převýšilo Rumunsko, kde 73 % žen mezi 30 a 34 lety zcela vylučovalo plánování potomka v dlouhodobějším horizontu. Podobně tomu bylo také u mladších žen (25–29 let), které plánování zcela odmítaly z 59 %. Při bližším pohledu na strukturu negativních odpovědí lze vyzorovat určitou podobnost s Bulharskem, ačkoliv v této zemi byl podíl takových odpovědí nižší. Razantní odmítání plánování potomka v těchto dvou zemích výrazně převyšovaly odpovědi „spíše ne“. Výsledek by mohl mít patrně souvislost jednak s nižší mírou odkládání plodnosti v jihovýchodní Evropě (Billingsley a Duntava, 2017; Sobotka, 2008) a dále také s vysokými náklady na péči o potomka a složitou finanční situací (Rotariu, 2006).

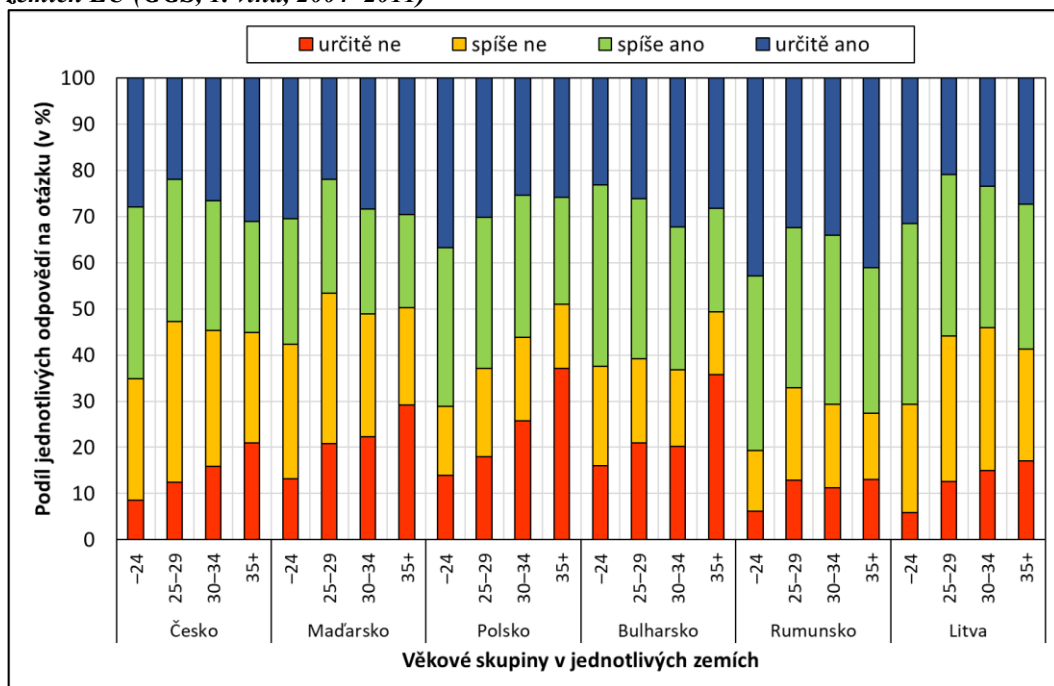
Možné důvody odkládání rodičovství či přímo odmítání rození dětí by mohla osvětlit následující sekce. Jak již bylo zmíněno, faktory jako finanční a pracovní situace či dostupnost bydlení či péče o dítě měly do určité míry vliv na odkládání plodnosti, zejména v zemích se složitější politicko-ekonomickou situací (Kohler a kol., 2002; Šprocha a kol., 2018).

Vliv finanční situace se ve všech zemích ukázal jako významný faktor na plánování potomka (obrázek 28). Až na výjimky ve všech zemích a všech věkových kategoriích jej nadpoloviční většina žen považovala za důležitý důvod. Opatrnější pohled na věc měly spíše mladší ženy, u kterých závislost na finanční situaci označilo za důležitou od 58 % v Maďarsku po 81 % v Rumunsku, nicméně celkově by se o nějakém výraznějším věkově specifickém vlivu dalo mluvit pouze u Polska. V této zemi se podíl negativních odpovědí (zcela nezávisí, spíše nezávisí) zvyšoval od 29 % u žen do 25 let po 51 % u 35letých a starších, tedy s rostoucím věkem patrně klesaly obavy o dostatečné finanční rezervy. Ve většině zemí podíl pozitivních odpovědí osciloval v blízkosti 50–60 %, dalo by se tedy říct, že ženy bez ohledu na národnost a věk považovaly finanční aspekt u plánování potomka za důležitý. Větší obavy měly rumunské respondentky, u nichž kolem 70 % odpovědí, respektive oněch 81 % u nejmladší věkové skupiny, zdůrazňovalo důležitost finanční situace.

---

²² Ze zmíněného hlediska bylo nutné z porovnávání vyřadit Maďarsko z důvodu binárních odpovědí.

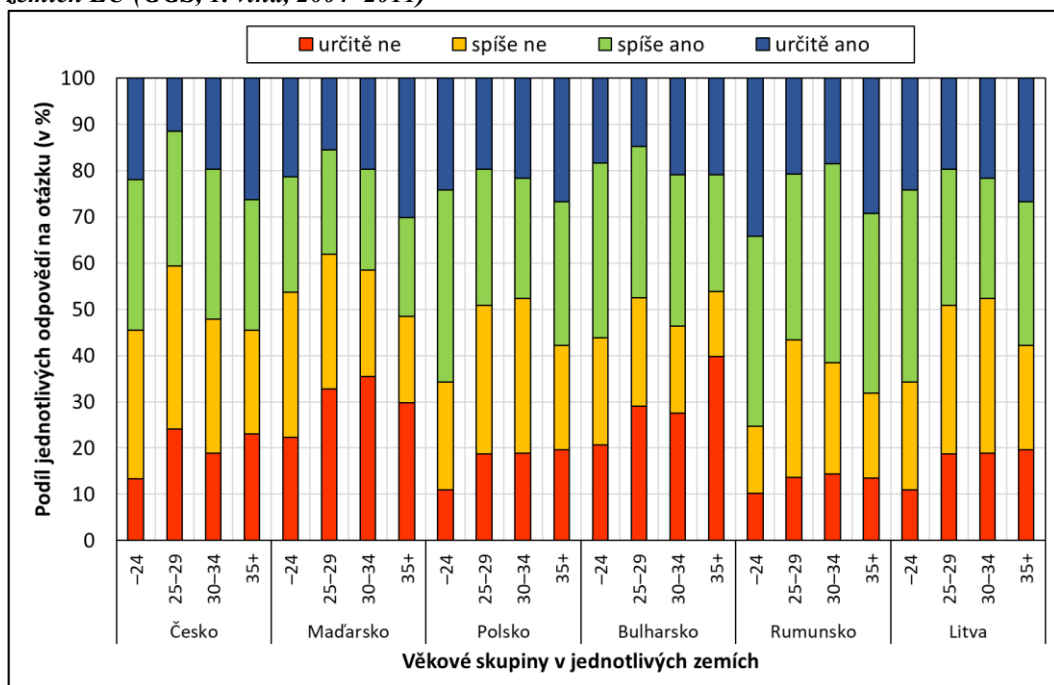
Obrázek 28 – Vliv finanční situace na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)

Otázka: Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší finanční situaci?

Zdroj dat: GGS (2017); vlastní výpočty a zpracování

Obrázek 29 – Vliv pracovní situace na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)

Otázka: Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší práci?

Zdroj dat: GGS (2017); vlastní výpočty a zpracování

Vliv pracovní situace (obrázek 29) byl v porovnání s financemi velmi podobný, celkově mírně nižší. Větší podíl souhlasných odpovědí se kromě nejmladší věkové skupiny (zvláště v Rumunsku, Polsku a Litvě) objevoval rovněž u té nejstarší. Rozdíly mezi zeměmi nebyly velké, nicméně v Rumunsku se závislost na pracovní situaci vyskytovala opět častěji. Tři čtvrtiny žen mladších 25 let považovaly pracovní okolnosti za důležité, stejně jako přes dvě třetiny nejstarších respondentek. U ostatních zemí se podíl souhlasných odpovědí pohyboval obvykle v blízkosti 50 %.

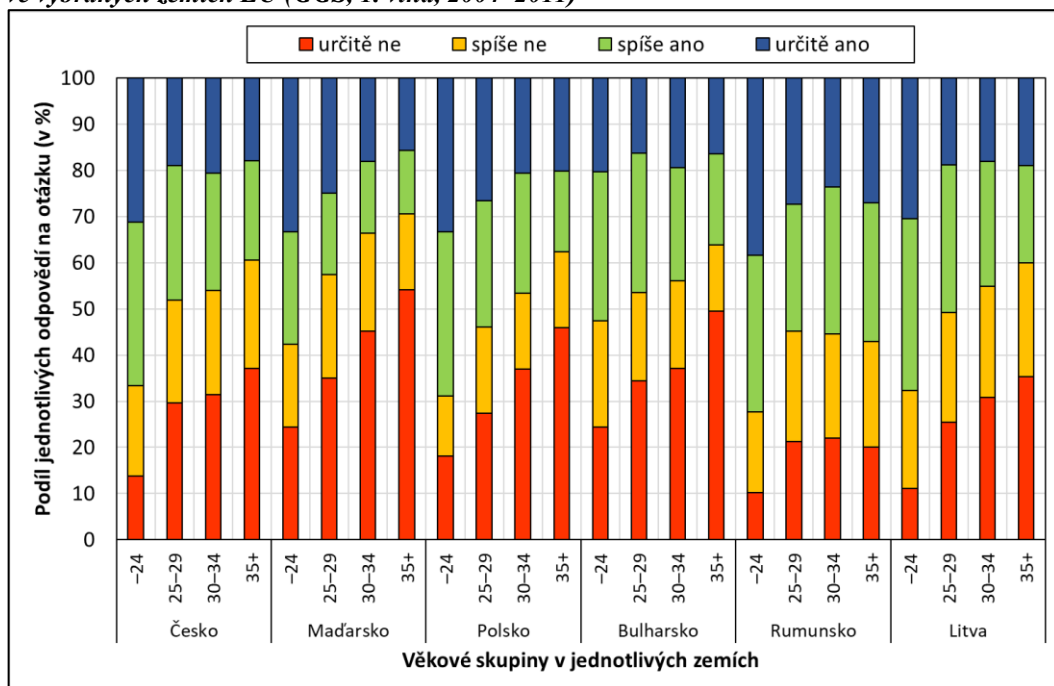
U vlivu dostupnosti bydlení (obrázek 30) se oproti předchozím dvěma otázkám častěji vyskytovala odpověď „zcela nezávisí“. Vysokých podílů dosahovalo Maďarsko (od 24 % až po 54 % u 35letých a starších), Polsko (od 18 % po 46 %) a překvapivě také Bulharsko (od 24 % po 50 %). Mírně nižší podíly mělo Česko a Litva. U všech těchto zemí se nezávislost na dostupnosti bydlení zvyšovala s rostoucím věkem. Rumunsko ovšem opět zaujímal specifickou pozici. Ve všech věkových skupinách většina žen považovala dostupnost bydlení za důležitý faktor pro plánování rodičovství.

Vliv dostupnosti péče o dítě ukázal největší mezistátní rozdíly (obrázek 31). Patrně nejpříznivější situace byla v Maďarsku, v němž podle téměř 80 % žen ve všech věkových skupinách nezáviselo (zcela dokonce z 50–60 %) plánování dětí na dostupnosti péče o děti. Mírně opatrněji odpovídaly české ženy, kde se k nízké míře závislosti klonilo kolem 70 % respondentek. Druhou skupinu tvořily Polsko a Litva. V první zmiňované zemi se opět projevil věkově specifický pokles závislosti s rostoucím věkem; podle zdejších žen plánování potomka spíše nebo zcela nezáviselo ze 43 % u mladších 25 let po 59 % u 35letých a starších. Čísla se mezi 50 a 60 % pohybovala také v Litvě. Rozdíly se ovšem vyskytovaly v jistotě odpovědí, jelikož v Polsku odpovědi „zcela nezávisí“ převažovaly, ale v Litvě tomu bylo naopak. Situace v Litvě by se patrně dala vysvětlit horší dostupností institucionálních zařízení pro předškolní děti (následek výrazné redukce krátce po revoluci) a nedostatečnou podporou rodin (Stankuniene a Jasilioniene, 2008).

Za země s nejméně příznivou situací z hlediska dostupnosti péče o dítě lze považovat Bulharsko a zejména Rumunsko. V Rumunsku v žádné věkové kategorii nepřesáhla odpověď „zcela nezávisí“ 20 %, u Bulharska tento podíl rostl s věkem až na 30 %. Nicméně podíl souhlasných odpovědí (závisí, zcela závisí) vždy převyšoval 55 %, v obou zemích se u nejmladší věkové skupiny navíc pohyboval kolem 70 %. Vyšší skepticismus by se dal vysvětlit velmi špatně dostupnou institucionální péčí o děti a nedostatečnou podporou matek na mateřské dovolené v Rumunsku a z velké části v Bulharsku (Ciritel a kol., 2019; Koytcheva a Philipov, 2008).

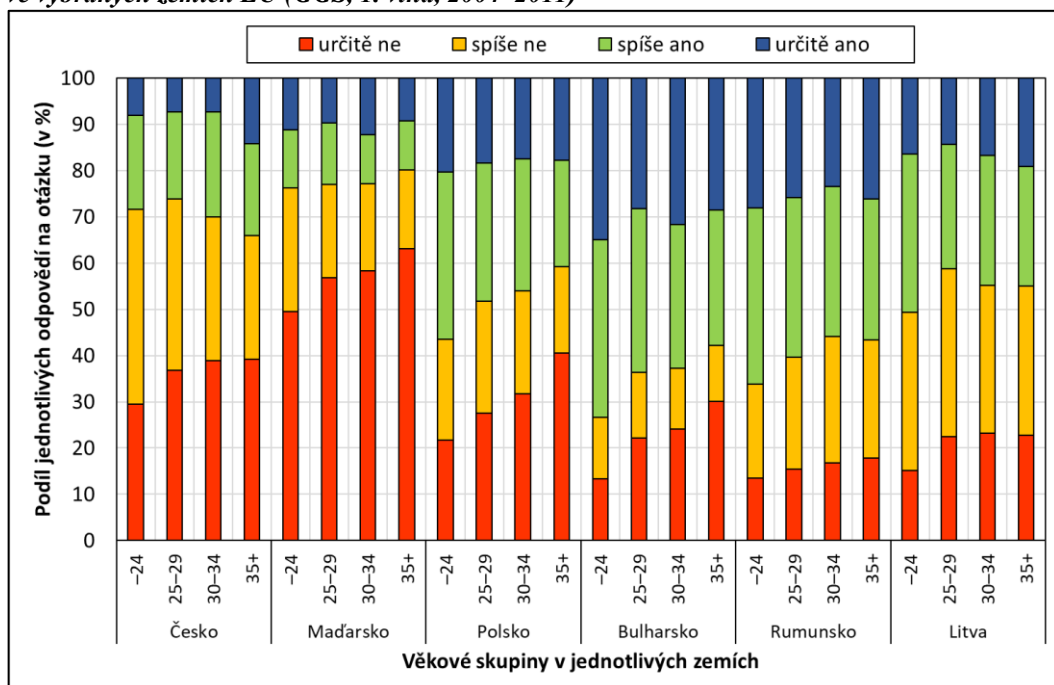
Obrázek 30 – Vliv dostupnosti bydlení na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)

Otázka: Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší dostupnosti bydlení?

Zdroj dat: GGS (2017); vlastní výpočty a zpracování

Obrázek 31 – Vliv dostupnosti péče o dítě na plánování potomka u žen ve věku 15–49 let ve vybraných zemích EU (GGS, 1. vlna, 2004–2011)

Otázka: Do jaké míry rozhodnutí mít či nemít (další) dítě v horizontu tří let závisí na vaší dostupnosti péče o dítě?

Zdroj dat: GGS (2017); vlastní výpočty a zpracování

Analýza odpovědí z šetření Generations & Gender Survey přinesla zajímavé výsledky. Podle šetření se nejméně příznivé reprodukční prostředí nacházelo v Rumunsku, což odpovídá předchozím výzkumům (Ciritel a kol., 2019; Rotariu, 2006). Finanční a pracovní situace a dostupnost bydlení a péče o dítě dávala v této zemi do souvislosti s plánováním dětí většina respondentek napříč věkovými skupinami. Rovněž u dlouhodobějšího plánování rodičovství byly rumunské ženy opatrnější. V Bulharsku a v Litvě vycházela závislost na zmíněných faktorech také převážně vyšší, nicméně z hlediska dostupnosti bydlení a pracovní situace si Bulharsko vedlo v porovnání s ostatními zeměmi překvapivě poměrně dobře.

Na základě shrnutí všech čtyř faktorů lze vyvodit, že podle šetření vykazovalo nejpříznivější prostředí pro reprodukci Maďarsko, následované Českem. Na opačnou stranu spektra bylo možné zařadit již diskutované Rumunsko. Je ovšem nutné zdůraznit, že potenciálně významné faktory nebyly tímto výčtem ani zdaleka vyčerpány, z hlediska vhodnosti prostředí pro rození dětí ale mohou obecné trendy do určité míry zachytit.

Kapitola 7

Diskuse

Primárním cílem této kapitoly je propojit všechny tři kapitoly analytické části práce (státní úroveň, regionální úroveň, výběrová šetření) a výsledky srovnat s hypotézami a konfrontovat je s literaturou. Analýza prokázala a naplnila tím i očekávání, že změny v reprodukčním chování se skutečně napříč jednotlivými státy lišily.

První výzkumná otázka zněla: „*Jak byl populační vývoj v zemích východní části Evropy prostorově diferencován z pohledu druhého demografického přechodu?*“ Ukázalo se, že ačkoliv si všechny země prošly určitými změnami v demografických ukazatelích, intenzita a struktura těchto změn byla ne vždy zcela jednotná. Toho se týkají i dvě zkoumané hypotézy, které vycházely zejména z publikace Sobotky (2008). První si všímala zejména behaviorálního aspektu, jež více akcentoval specifika konceptu druhého demografického přechodu, kdežto druhá se spíše zabírala socioekonomickým hlediskem, typickým pro koncepty odkládání plodnosti a sociální anomie.

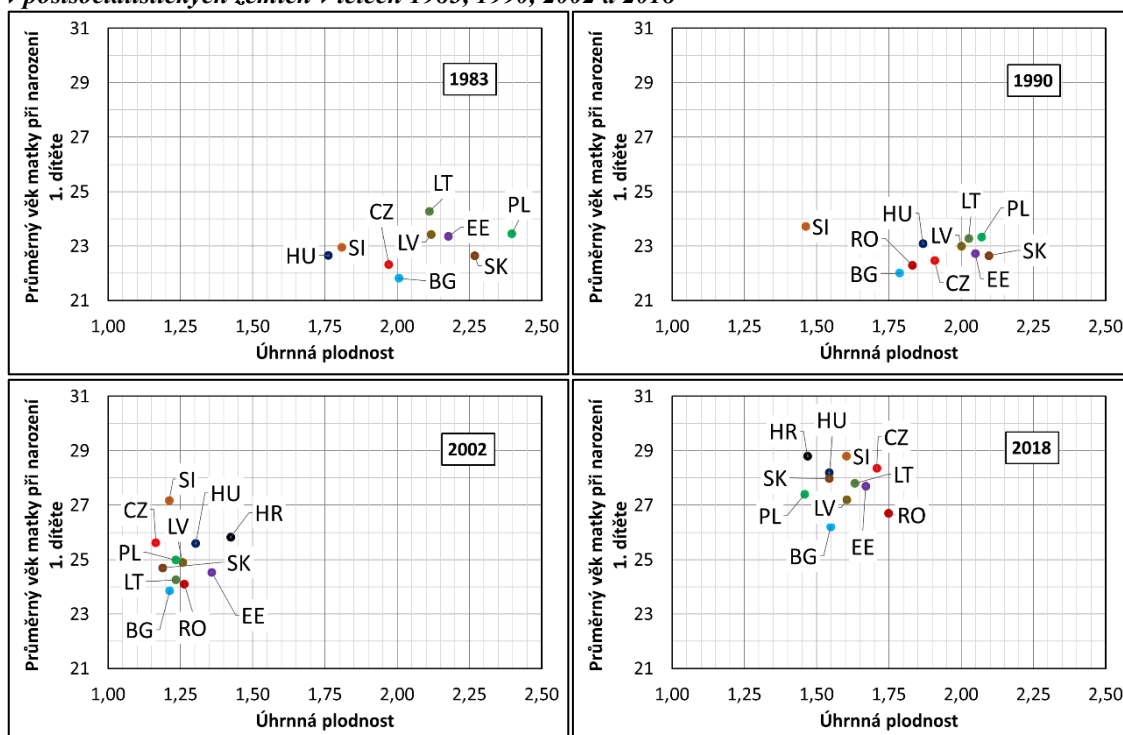
Podle první hypotézy měly „*rozdílný vývoj tradiční a liberální státy*“. Tradičními zeměmi byly myšleny státy, v nichž měla větší vliv religiozita, tradiční kulturní a historické vzorce (zejména Polsko, Slovensko, Rumunsko, Chorvatsko a Litva). Naopak společnost v liberálních zemích jednodušeji přijímala změny v sociodemografickém chování; tyto státy byly typické větším sekularismem a delší tradicí alternativ k manželství (zejména Česko, Maďarsko, Slovinsko, Estonsko a částečně Bulharsko a Lotyšsko) (Sobotka, 2008).

Rozdíl se projevil zejména u mimomanželské plodnosti. Nejméně dětí mimo manželství se rodilo právě v tradičních zemích, zejména v Polsku, Chorvatsku a Litvě, nižší hodnoty byly zaznamenány také v Rumunsku. Slovensko by se dalo zařadit někde na pomezí mezi tradičními a liberálními zeměmi s mírnou převahou dětí narozených v manželství; v posledních letech se hodnoty indexu mimomanželské plodnosti držely na podobné úrovni také v Lotyšsku. Na opačné straně spektra stály typicky sekulární a liberální země – Česko, Slovinsko a Estonsko (v posledních dvou jmenovaných zemích tvořily v posledních letech děti narozené mimo manželství většinu) a také země s historicky rozšířenějšími faktickými manželstvími (Bulharsko) (Koytcheva a Philipov, 2008). Vyšší hodnoty mělo také spíše liberální Maďarsko.

Na základě zbývajících ukazatelů je ale rozdělení na tradiční a liberální státy poněkud zavádějící. Ačkoliv se Polsko a Slovensko až do 90. let (obrázek 32) v úrovni úhrnné plodnosti

nacházely v popředí, v roce 2002 se již pohybovaly pod hranicí velmi nízké plodnosti. Pouze v případě Polska by bylo možné hovořit o spíše pomalejším růstu průměrného věku matky při narození prvního dítěte, ovšem v Bulharsku, Rumunsku a Lotyšsku byl v roce 2018 průměrný věk matek nižší. Na konci sledovaného období navíc v Polsku dosahovala úhrnná plodnost paradoxně nejnižší úrovně ze všech sledovaných zemí. Za zvláštní případ, vymykající se ostatním zemím, lze považovat Chorvatsko, kde úhrnná plodnost takřka stagnovala až do roku 2018, mimomanželská plodnost se držela na nejnižší úrovni ze všech zemí, zatímco průměrný věk matek při narození prvního dítěte vzrostl až na úroveň Slovinska. V roce 2018 dosahovaly ženy při prvním porodu nejvyššího věku právě v těchto dvou zemích.

Obrázek 32 – Vztah úhrnné plodnosti a průměrného věku matek při narození 1. dítěte v postsocialistických zemích v letech 1983, 1990, 2002 a 2018

Pozn.: CZ (Česko), HU (Maďarsko), PL (Polsko), SK (Slovensko); BG (Bulharsko), RO (Rumunsko); HR (Chorvatsko), SI (Slovinsko); EE (Estonsko), LT (Litva), LV (Lotyšsko).

Zdroje dat: Eurostat (2021a); Eurostat (2021c); Eurostat (2021d); HFD (2021b); HFD (2021c); ŠÚSR (2021); TEMPO online (2021); vlastní výpočty a zpracování

I když v Česku úhrnná plodnost patřila na přelomu 90. let a nového tisíciletí k těm nejnižším, v roce 2018 vzrostla až na hodnoty kolem 1,7 dětí na jednu ženu, což koresponduje s vyšší rekuperací plodnosti podle Šťastné a kol. (2017). Podobný nárůst by se patrně dal očekávat ve Slovinsku, nicméně přílišné odkládání rodičovství (průměrný věk matek patřil po celé porevoluční období k těm nejvyšším) potenciálně vyšší hodnoty patrně snižovalo (Stropnik a Šircelj, 2008). V Maďarsku v posledních letech úhrnná plodnost rostla a v roce 2018 byla na úrovni Slovenska či Bulharska. Ačkoliv zde plodnost neklesla na nejnižší úroveň, hodnoty úhrnné plodnosti byly po většinu sledovaného období spíše nižší.

Zatímco změny v zemích střední Evropy a Slovinska (Chorvatsko nelze příliš srovnávat s ostatními zeměmi, protože jeho vývoj byl značně odlišný) spíše odpovídaly konceptu druhého demografického přechodu, tak země jihovýchodní Evropy zaznamenaly poněkud odlišný vývoj. V Rumunsku po revoluci úhrnná plodnost poklesla velice rychle a v blízkosti velmi nízké plodnosti se pohybovala přibližně deset let. Společně s Bulharskem se po celé studované období jednalo o země s nejnižším průměrným věkem matek při narození prvního dítěte. V obou státech měla transformace nejtěžší průběh (Billingsley a Duntava, 2017; Rotariu, 2006; Sobotka, 2008; Spéder a Kapitány, 2014). Podle Sobotky (2008) paradoxně země se špatnou ekonomickou situací, nejistotou a nízkou úrovní sociální ochrany tíhnou k zachování dřívějšího vzorce rození dětí, spíše než k odkládání plodnosti. Do jisté míry to byl i případ Lotyšska, které mělo s Rumunskem společné větší výkyvy ve vývoji úhrnné plodnosti; z pobaltských států se jednalo o zemi s největším poklesem reálných mezd v období transformace (Sobotka, 2008). Zatímco v zemích střední Evropy patrně pokles plodnosti způsobilo její odkládání, tak v jihovýchodní Evropě a částečně v Pobaltí (Lotyšsko a do určité míry Litva) to bylo do jisté míry důsledkem socioekonomických podmínek (Sobotka, 2008). To podporuje hypotézu 1B, podle níž „*rozdílný vývoj měly státy se složitou socioekonomickou situací v období transformace oproti zemím, které transformaci zvládly úspěšněji*“.

Paradoxně však právě Rumunsko dosahovalo v roce 2018 nejvyšší úrovně plodnosti (vyšší plodnost mělo rovněž Česko či Estonsko). To odporuje původní předpovědi Kohlera a kol. (2002), podle něhož mohlo dojít k ještě většímu poklesu plodnosti ve chvíli, kdy se zvýší tempo odkládání rození dětí. Podobně v Bulharsku se úhrnná plodnost stabilizovala kolem 1,6 dětí na jednu ženu.

Detailnější analýzu a lepší pochopení mezistátních odlišností přinesla regionální část. Bylo ověřováno, zdali se „*regiony NUTS 2 vyvíjely nejednotně oproti státní úrovni, a to v závislosti na sociodemografických charakteristikách*“. Z pohledu odkládání plodnosti se postupem času vydělila většina urbánních regionů (zvláště Praha a Budapešť), kde růst věku při narození dítěte lze přisuzovat většímu množství příležitostí a snazší seberealizací (tedy faktorům souvisejícím s druhým demografickým přechodem). Rychlejší posun plodnosti do vyššího věku se objevoval ve většině Česka (vyjma Severozápadu), ve Slovinsku, na chorvatském pobřeží, západě Maďarska a Slovenska a také východě Polska. Protipólem bylo jižní Rumunsko a většina (zejména sever) Bulharska, kde se plodnost dlouhodobě udržovala v nižším věku.

Zatímco však ve většině regionů byla obvyklá souvislost odkládání dětí s nižší plodností (včetně Bulharska), tak v Rumunsku se zjevný vztah těchto dvou faktorů nepotvrdil. Zatímco nižší věk měly matky na jihu Rumunska, tak vyšších hodnot úhrnné plodnosti dosahoval spíše severovýchod. V tomto případě je pravděpodobné, že se mohlo jednat právě o důsledek socioekonomických faktorů (viz Sobotka, 2008); podle Jemny a Davidové (2018) byly právě bohatší regiony méně náchylné na meziroční výkyvy plodnosti. Vyšší celková úhrnná plodnost Rumunska byla patrně způsobena právě vyšší plodností ve východních oblastech. Jak Bulharsko, tak Rumunsko bylo mezi lety 2017–2019 již značně diverzifikované, podobně jako Maďarsko či Slovensko. Během celého porevolučního období se vyšší úhrnná plodnost objevovala na

severovýchodě Maďarska a východě Slovenska (patrně v důsledku vyššího zastoupení menšin s větším počtem dětí).

Vyšší úhrnnou plodnost vykazovala na konci sledovaného období většina českých regionů, ačkoliv ještě mezi lety 1999–2004 dosahovaly jedné z nejnižších hodnot z postsocialistických zemí. Naopak Polsko se z původně vysokých hodnot plodnosti dostalo na nízké hodnoty, na nichž se udrželo povětšinou doposud. Většina městských regionů měla plodnost spíše nižší, nebylo to však bezvýhradným pravidlem (například vyšší plodnost v Bratislavském kraji oproti střednímu Slovensku). Pobaltské státy nebylo bohužel možné z tohoto pohledu více analyzovat, jelikož regiony soudržnosti zastupovaly celé státy (vyjma Litvy se dvěma regiony). Hypotéza o vysoké meziregionální diferenciaci tedy byla potvrzena.

Poslední výzkumná otázka se týkala vlivu postojů, souvisejících s reprodukčním prostředím, na fertilitní chování obyvatel. Podle hypotézy „*země se složitým reprodukčním prostředím vykazovaly nižší úroveň a větší míru odkládání plodnosti oproti zemím, v nichž byla situace příznivější*“. Závislost plánování potomka na externích faktorech (vliv finanční a pracovní situace a dostupnosti bydlení a péče o dítě) akcentovaly více ženy v zemích, které byly nejvíce negativně ovlivněny transformací (Bulharsko, Rumunsko a Litva). Navíc právě v Rumunsku ženy starší 25 let převážně odmítaly plánování potomka v dlouhodobém horizontu. Naopak nejpříznivěji z šetření vycházela situace v Česku a Maďarsku. V tomto ohledu by tedy situace odpovídala konceptu odkládání plodnosti, případně sociální anomie, která se projevila zejména v zemích jihovýchodní a východní Evropy, kde byl přechod mezi režimy nejdramatičtější (Billingsley a Duntava, 2017; Kohler a kol., 2002; Sobotka, 2008).

Poslední hypotézu tedy není možné potvrdit. Je sice pravda, že v Bulharsku se úhrnná plodnost udržovala spíše na nižší úrovni oproti ostatním postsocialistickým zemím, nicméně v Rumunsku velmi kolísala, což bylo patrně následkem senzitivity na ekonomické změny (Jemna a Davidová, 2018). Země jihovýchodní Evropy navíc patřily mezi státy s nejnižším průměrným věkem matek při narození prvního dítěte, ačkoliv se hodnoty v průběhu let zvyšovaly. Litva se u obou ukazatelů pohybovala přibližně v průměrných hodnotách. Podle Sobotky (2008) větší obavy o naplnění životních potřeb projevovali právě respondenti z postsovětských republik a jihovýchodní Evropy, zvláště z důvodu nepříliš úspěšné transformace.

Z uvedeného shrnutí vyplývá, že postsocialistické země si prošly velmi dynamickou změnou ve fertilitním chování se značnými regionálními odlišnostmi. Klíčový trend myšlení od altruismu k individualismu, svobodě a seberealizaci, jež definoval van de Kaa (1987), nenastal stejným způsobem jako v západní Evropě; změny proběhly převážně rychlejším tempem, úhrnná plodnost poklesla ve většině zemí velice rychle až pod hranici velmi nízké plodnosti (1,3) a průměrný věk matek začal rychle růst. Tyto změny urychlila zejména rychlá změna politických režimů, jež měla ovšem v chudších zemích za následek složitou socioekonomickou situaci (zejména v jihovýchodní Evropě). Rozpor mezi potenciálními možnostmi a reálnými okolnostmi vyústil mnohdy v odkládání plodnosti a anomii. Ačkoliv se zdá, že se do určité míry plodnost rekuperovala a úhrnná plodnost se alespoň v některých zemích stabilizovala na mírně vyšší úrovni, pro ověření tohoto tvrzení bude potřeba delší časový odstup.

Kapitola 8

Závěr

Koncept druhého demografického přechodu, který vytvořili Lesthaeghe a van de Kaa (1986), respektive van de Kaa (1987), poměrně komplexně popisoval změny v západní Evropě, které se odehrávaly od 60. let 20. století. Klíčovými znaky byl nárůst individualismu, menší stabilita svazků a postupné rozšiřování jiných forem soužití (kohabitace, LAT), pokles úhrnné plodnosti a její stabilizace na nízké úrovni, růst průměrného věku matek při narození dítěte a častější rození dětí mimo manželství, růst indukované potratovosti a později i dobrovolné bezdětnosti a další související faktory (emancipace žen, větší podíl domácností jednotlivců atd.). Později se ovšem ukázalo, že situace v Evropě, potažmo ve světě byla mnohem složitější a že zvláště v zemích bývalého Východního bloku nešlo koncept aplikovat identicky jako u západní Evropy. V zemích východní části Evropy poklesla úhrnná plodnost na nižší úroveň, než původní koncept předpokládal, a to navíc ve většině států velmi strmě (Polesná a Kocourková, 2016). Reprodukčně příznivé prostředí za socialismu (dostupnost bydlení, finanční motivace k rození dětí, relativně stabilní ekonomická situace apod.) utnulo mnohdy dramatické období změn režimů, na které země zareagovaly s různou úspěšností. Zejména v jihovýchodní Evropě ekonomická transformace zasáhla obyvatele největší měrou (Billingsley a Duntava, 2017; Rotariu, 2006). Právě konvergence ukazatelů plodnosti mezi bývalým Západem a Východem probíhala více v zemích, které byly úspěšnější v zavádění tržního systému a demokracie (Billingsley a Duntava, 2017).

Cílem této diplomové práce bylo s pomocí analýzy na státní i regionální úrovni, včetně doplnění výsledků z výběrových šetření, komplexněji diskutovat proběhlé změny v jednotlivých zemích a konfrontovat je s konceptem druhého demografického přechodu. V teoretické části byly rovněž představeny možné alternativní koncepty, které by mohly posloužit pro lepší pochopení a doplnění zmíněného konceptu. Řada autorů argumentovala tím, že pro region východní Evropy (konkrétněji pro postsocialistické země dnešní EU) je vhodnější použití buďto více trajektorií vývoje (Billingsley a Duntava, 2017; Polesná a Kocourková, 2016; Sobotka, 2008), nebo jiné alternativní koncepty. Zejména se jedná o koncept odkládání plodnosti (Billari, 2008; Billingsley, 2010; Kohler a kol., 2002), který více akcentuje ekonomické faktory, a dále o koncept sociální anomie, který propojuje ekonomický, institucionální a behaviorální aspekt (Billingsley a Duntava, 2017; Kohler a kol., 2002; Sobotka, 2008; Spéder a Kapitány, 2014). Oba tyto

koncepty si všimaly turbulentního vývoje v období transformace, jehož důsledkem byla nedostupná institucionální péče o dítě, ekonomická nejistota, nedostupné bydlení a podobně. V důsledku těchto faktorů nedocházelo k odkládání rodičovství primárně z důvodu touhy po vzdělávání, kariérním růstu či seberealizaci, ale kvůli nemožnosti si dítě dovolit. Nejtypičtějším zástupcem bylo v tomto ohledu Rumunsko (Rotariu, 2006).

Diskusí ohledně naplnění výzkumných otázek a hypotéz se podrobněji věnovala sedmá kapitola. Shrnu-li se klíčové závěry analýz, tak je zřejmé, že postsocialistické země dnešní EU si prošly od revolučního období výraznými sociodemografickými změnami se značnými regionálními odlišnostmi. Konceptu druhého demografického přechodu odpovídal spíše vývoj ve střední Evropě, Slovinsku a Estonsku, zatímco Litva, Lotyšsko a jihovýchodní Evropa více pocítila negativní okolnosti ekonomické transformace a demografické změny by spíše korespondovaly s konceptem odkládání plodnosti a sociální anomie. Tyto závěry by potvrzovaly výstupy z výběrových šetření, kde ženy projeví větší nejistotu ohledně plánování dětí právě v Bulharsku, Rumunsku a Litvě.

Ve všech zemích úhrnná plodnost poklesla rychle pod hranici prosté reprodukce, a ačkoliv po přelomu tisíciletí začala opět růst, ekonomická recese na přelomu 1. a 2. desetiletí tento růst nakrátko zastavila. Regionálně se plodnost ovšem značně odlišovala, patrně v důsledku rozličných sociodemografických charakteristik obyvatel. K odkládání plodnosti došlo ve všech zemích, nejvyšší hodnoty nyní pro první pořadí naměříme ve Slovinsku a Chorvatsku (blízko 29 let), nejnižší v jihovýchodní Evropě (mezi 26 a 27 lety). Větší posun plodnosti do vyššího věku byl zaznamenán rovněž v urbánních regionech. Za projev behaviorálních změn lze považovat růst mimomanželské plodnosti, který se ale mnohem více projevil v liberálních zemích. Zvláštním případem bylo Chorvatsko, kde výrazně vzrostl průměrný věk prvorodiček, ale úhrnná plodnost se téměř neměnila a mimo manželství se děti téměř nerodily.

Ačkoliv je téma druhého demografického přechodu v literatuře poměrně časté, stále je spousta oblastí, které potřebují hlubší analýzu. Úlohou této diplomové práce bylo propojit více pohledů (státní a regionální úroveň a názory žen) pro lepší pochopení kontextu demografických změn. Byla potvrzena východiska některých autorů (např. Billingsley a Duntava; Sobotka, 2008), že zmíněný koncept je vhodnější považovat spíše jako určitý teoretický rámec a je třeba jej doplnit o další koncepty, případně rozčlenit na více podtypů. Do budoucna by bylo vhodné prozkoumat, které faktory měly na demografické chování největší vliv za využití různých statistických metod (faktorová a shluková analýza, případně vícenásobná regrese). Zajímavé by bylo také zahrnutí vlivu genderové revoluce, ať už první (růst zaměstnanosti žen a oslabení rodiny) či druhé (zapojení mužů do procesu rození dětí) fáze (Goldscheider a kol., 2015). Rovněž by se (pochopitelně podle dostupnosti dat) daly zkoumat změny ukazatelů na nižší územní úrovni.

Téma nebylo diplomovou prací ani zdaleka vyčerpáno vzhledem k tomu, že se jedná o velmi komplexní problematiku a důvody změn v chování se pohybují napříč vědními obory. Limitující byla také dostupnost dat (zejména u Chorvatska), která nedovolovala hlubší analýzu a mezinárodní (a především meziregionální) srovnání před rokem 1990. V mnoha zemích (například ve Slovinsku) se určité změny začaly projevovat již před tímto datem a kvůli časové

posloupnosti v následné detailní analýze mohly scházet. Mírnou komplikací byly také změny v regionalizaci regionů soudržnosti, které se ale podařilo uspokojivě vyřešit za pomoci různých datových zdrojů. Na druhou stranu kombinace více metod (zejména inovativní typologie plodnosti) přinesla řadu zajímavých informací, které mohou být využity pro další analýzy.

Bibliografické zdroje

- BĚRZIŇŠ, Atis, 2019. Dzimstības izmaiņas. In: KRĪŠJĀNE, Zaiga a Juris KRŪMIŅŠ (ed.), 2019. Tautas ataudze Latvijā un sabiedrības atjaunošanas izaicinājumi. Rīga: *Latvijas universitāte Akadēmiskais apgāds*. 155–163. ISBN 978-9934-18-410-9.
- BILLARI, Francesco C., 2008. Lowest-Low Fertility in Europe: Exploring the Causes and Finding Some Surprises. *The Japanese Journal of Population*. **6**(1), 2–18.
- BILLINGSLEY, Sunnee, 2010. The Post-Communist Fertility Puzzle. *Population Research and Policy Review*. **29**(2), 193–231.
- BILLINGSLEY, Sunnee a Aija DUNTAVA, 2017. Putting the pieces together: 40 years of fertility trends across 19 post-socialist countries. *Post-Soviet Affairs*. **33**(5), 389–410.
- CAMPISI, Nicholas, Hill KULU, Julia MIKOLAI, Sebastian KLÜSENER a Mikko MYRSKYLÄ, 2020. Spatial variation in fertility across Europe: Patterns and determinants. *Population, Space and Place*. **26**(2), 1–18.
- CIRITEL, Alexandra-Andreea, Alessandra DE ROSE a Maria Felice AREZZO, 2019. Childbearing intentions in a low fertility context: the case of Romania. *Genus*. **75**(4), 1–25.
- COLEMAN, David, 2004. Why we don't have to believe without doubting in the "Second Demographic Transition" – some agnostic comments. *Vienna Yearbook of Population Research*. **2**(1), 11–24.
- COLEMAN, David, 2006. Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition. *Population and Development Review*. **32**(3), 401–446.
- CROSTAT, 2006. Žene i muškarci u Hrvatskoj 2006. Záhřeb: *Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku*. 76 s. ISBN 953-6667-89-4.
- ČIPIN, Ivan, Petra MEĐIMUREC a Silvija VLAH JERIC, 2016. Fertility and the Changing Female Educational Attainment in Croatia. *Stanovništvo*. **54**(2), 1–26.
- ČIPIN, Ivan, Kryštof ZEMAN a Petra MEĐIMUREC, 2020. Cohort Fertility, Parity Progression, and Family Size in Former Yugoslav Countries. *Comparative Population Studies*. **45**(1), 229–264.

- ČSÚ, 2016. Porodnost a plodnost za období 2011–2015 [online]. *Český statistický úřad, Odbor statistiky obyvatelstva* [cit. 2021-03-04]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/porodnost-a-plodnost-2011-2015>
- DEROSE, Laurie F., Frances GOLDSCHIEDER, Javiera Reyes BRITO, Andrés SALAZAR-ARANGO, Paúl CORCUERA, Paúl J. CORCUERA a Montserrat GAS-AIXENDRI, 2019. Are Children Barriers to the Gender Revolution? International Comparisons. *European Journal of Population*. **35**(3), 987–1021.
- DOBEŠOVÁ, Zdena, 2014. Problémy tvorby a použití typizace podle trojúhelníkového grafu. Zborník referátov zo seminára. Bratislava: *Kartografická spoločnosť SR a Geografický ústav SAV*.
- EUROSTAT, 2021g. Regional Policy [online]. [cit. 2021-05-20]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/regional_policy/how/coverage/index_en.cfm
- FOKKEMA, Tineke, Andrej KVEDER, Nicole HIEKEL, Tom EMERY a Aart C. LIEFBROER, 2016. Generations and Gender Programme Wave 1 data collection: An overview and assessment of sampling and fieldwork methods, weighting procedures, and cross-sectional representativeness. *Demographic Research*. **34**(18), 499–524.
- FREJKA, Tomas, 2008. Overview Chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. *Demographic Research*. **19**(8), 73–84.
- GANBAATAR, Sukhdorj, 2013. Automatická typizace dat pomocí trojúhelníkového bodového grafu v ArcGis. Bakalářská práce. Olomouc: *Přírodovědecká fakulta univerzity Palackého v Olomouci*.
- GOLDSCHIEDER, Frances, Eva BERNHARDT a Trude LAPPEGÅRD, 2015. The Gender Revolution: A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior. *Population and Development Review*. **41**(2), 207–239.
- GRADSKOVA, Yulia, Alexander KONDAKOV a Maryna SHEVTSOVA, 2020. Post-socialist Revolutions of Intimacy: An Introduction. *Sexuality & Culture*. **24**(1), 359–370.
- HAMPLOVÁ, Dana, Kryštof ZEMAN, Blanka ŘEHÁKOVÁ, Vladimír POLÁŠEK a Eva SOUKUPOVÁ, 2006. Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti. *Sociologické studie / Sociological Studies* 06:5. Praha: *Sociologický ústav AV ČR*. 92 s. ISBN 80-7330-093-1.
- HĂRĂGUȘ, Mihaela, 2010. Nonmarital Childbearing in Romania. *Romanian Journal of Population Studies*. **4**(2), 44–64.
- HOCHSCHILD, Arlie and Anne MACHUNG, 1989. The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home. New York: *Penguin Books*. ISBN 978-0-14-312033-9.

- JASILIONIENE, Aiva, Vlada STANKUNIENE a Domantas JASILIONIS, 2014. Census-Linked Study on Ethnic Fertility Differentials in Lithuania. *Studies of Transition States and Societies*. 6(2), 57–67.
- JEMNA, Dănuț-Vasile a Mihaela DAVID, 2018. Post-transitional regional fertility in Romania. *Demographic Research*. 38(57), 1733–1776.
- KATUS, Kalev, Allan PUUR, Luule SAKKEUS a Asta POLDMA, 2009: Fertility Development in the Baltic Countries Since 1990: a Transformation in the Context of Long-term Trends. *Finnish Yearbook of Population Research*, 44(1), 7–32.
- KOHLER, Hans-Peter, Francesco C. BILLARI a José Antonio ORTEGA, 2002. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*. 28(4), 641–680.
- KOTOWSKA, Irena, Janina JÓŹWIAK, Anna MATYSIAK a Anna BARANOWSKA, 2008. Poland: Fertility decline as a response to profound societal and labour market changes? *Demographic Research*. 19(22), 795–854.
- KOYTCHIEVA, Elena a Dimiter PHILIPOV, 2008. Bulgaria: Ethnic differentials in rapidly declining fertility. *Demographic Research*. 19(13), 361–401.
- KREYENFELD, Michaela, Olga PÖTZSCH a Karolin KUBISCH, 2019. Human Fertility Database Documentation: Germany [online]. *The Human Fertility Database* [cit. 2021-02-22]. Dostupné z: <https://www.humanfertility.org/Docs/DEUTE/DEUTEcom.pdf>
- KUTSAR, Dagmar, Kairi KASEARU a Triin KURRIKOFF, 2012. Family Trends and Changing Parenting Practices in Estonia. *Cognition, Brain, Behavior*. 16(2), 171–190.
- LESTHAEGHE, Ron a Dirk J. VAN DE KAA, 1986. Twee Demografische Transitities? In: VAN DE KAA, Dirk J. a Ron LESTHAEGHE, a kol. *Bevolking: Groei en Krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 9–24.
- LESTHAEGHE, Ron a Camille VANDERHOEFT, 2001. Ready, willing, and able: a conceptualization of transitions to new behavioral forms. In.: J. B. Casterline (ed.): Diffusion processes and fertility transition. Selected perspectives. *National Academy Press*. 240–264.
- LESTHAEGHE, Ron, 2014. The second demographic transition: a concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 111(51), 18112–18115.
- LESTHAEGHE, Ron, 2020. The second demographic transition, 1986–2020: sub-replacement fertility and rising cohabitation – global update. *Genus*. 76(10), 1–38.
- LEVIN, Irene a Jan TROST, 1999. Living Apart Together. *Community, Work & Family*. 2(3), 279–294.
- MARTIN, Ron a Peter SUNLEY, 2006. Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*. 6(4), 395–437.

- MOŽNÝ, Ivo, 2020. Revoluce sexuální [online]. *Sociologická encyklopedie*, Sociologický ústav Akademie věd České republiky [cit. 2020-11-20]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Revoluce_sexu%C3%A1ln%C3%AD
- MUREȘAN, Cornelia, 2007. Family dynamics in pre- and post-transition Romania: a life-table description. *MPIDR Working Paper WP 2007-018*, Max Planck Institute for Demographic Research.
- NIKITOVÍČ, Vladimír, 2016. Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije. *Stanovništvo*. **54**(2), 27–58.
- OSIPOVA, Sanita, 2017. Soviet Family Law: Genesis and Evolution from the Perspective of the Latvian SSR Experience. *Miscellanea Historico-Iuridica*. **15**(1), 67–91.
- PAVLÍK, Zdeněk, Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ a Alena ŠUBRTOVÁ, 1986. Základy demografie. 1. vydání. Praha: *Academia*, 736 s.
- POLESNÁ, Helena a Jiřina KOCOURKOVÁ, 2016. Je druhý demografický přechod stále relevantní koncept pro evropské státy? *Geografie*. **121**(3), 390–418.
- PUUR, Allan a Martin KLESMENT, 2011. Signs of a stable or provisional increase in fertility? Reflections on developments in Estonia. *Demográfia*. **54**(5), 31–55.
- PUUR, Allan, Leen RAHNU, Liili ABULADZE, Luule SAKKEUS a Sergei ZAKHAROV, 2017. Childbearing among first- and second-generation Russians in Estonia against the background of the sending and host countries. *Demographic Research*. **36**(41), 1209–1254.
- ROTARIU, Traian, 2006. Romania and the Second Demographic Transition: The Traditional Value System and Low Fertility Rates. *International Journal of Sociology*. **36**(1), 10–27.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka, 1999. Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition? *Acta Universitatis Carolinae Geographica*. **34**(1), 19–44.
- SOARE, Florin S., 2013. Ceausescu's population policy: a moral or aneconomic choice between compulsory and voluntary incentivised motherhood? *European Journal of Government and Economics*. **2**(1), 59–78.
- SOBOTKA, Tomáš, 2008. Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*. **19**(8), 171–224.
- SOBOTKA, Tomáš, Anna ŠŤASTNÁ, Kryštof ZEMAN, Dana HAMPLOVÁ a Vladimíra KANTOROVÁ, 2008. Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research*. **19**(14), 403–454.
- SPÉDER, Zsolt a Ferenc KAMARÁS, 2008. Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research*. **19**(18), 599–664.
- SPÉDER, Zsolt a Balázs KAPITÁNY, 2014. Failure to Realize Fertility Intentions: A Key Aspect of the Post-communist Fertility Transition. *Population Research & Policy Review*. **33**(3), 393–418.

- STANKUNIENE, Vlada a Aiva JASILIONIENE, 2008. Lithuania: Fertility decline and its determinants. *Demographic Research*. **19**(20), 705–742.
- STROPNIK, Nada a Milivoja ŠIRCELJ, 2008. Slovenia: Generous family policy without evidence of any fertility impact. *Demographic Research*. **19**(26), 1019–1058.
- ŠÍDLO, Luděk a Branislav ŠPROCHA, 2020. Changes in the Population Age Structure of Czech Districts in 1989–2019. *Demografie*. **62**(4), 227–239.
- ŠPROCHA, Branislav, 2015. Narodení mimo manželstva a plodnosť nevydatých žien na Slovensku. *Demografie*. **57**(2), 127–143.
- ŠPROCHA, Branislav, 2018. A Century of Fertility Transition in Slovakia. *Demografie*. **60**(4), 333–346.
- ŠPROCHA, Branislav, Pavol TIŠLIAR a Luděk ŠÍDLO, 2018. A cohort perspective on the fertility postponement transition and low fertility in Central Europe. *Moravian Geographical Reports*. **26**(2), 109–120.
- ŠŤASTNÁ, Anna, Jitka SLABÁ a Jiřina KOCOURKOVÁ, 2017. Plánování, načasování a důvody odkladu narození prvního dítěte v České republice. *Demografie*. **59**(3), 207–223.
- TYMICKI, Krzysztof, 2018. Decomposition of first births in Poland, according to timing of marriage and conception. *Wiadomości Statystyczne*. **12**(691), 23–39.
- ULRICH, Louis, Ștefan STĂNCIUGELU, Marian BOJINCĂ a Viorel MIHAILĂ, 2011. The Forth Wave: the Brain Drain on the Route Romania-Western Countries. Bukurešť: *The Soros Foundation Romania*.
- VACHUŠKA, Jakub, 2018. Regionální diferenciace plodnosti v zemích Visegrádské čtyřky na úrovni NUTS 2 v období 1993–2016. Bakalářská práce. Praha: *Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy*.
- VAN DE KAA, Dirk, 1987. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. **42**(1), 1–59.
- VAN DE KAA, Dirk, 2002. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries [online]. *Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002*, 1–34 [cit. 2020-07-02]. Dostupné z: <https://pdfs.semanticscholar.org/17c8/c2c3b43d447474107554926eb289d269c939.pdf>
- VĀRPIŅA, Zane, 2018. Countries of old men? Demographic challenges in Estonia, Latvia and Lithuania. Riga: *Friedrich-Ebert-Stiftung Riga Office*. ISBN 978-3-96250-058-0.
- ZHITIN, Dmitry V., Zaiga KRISJANE a Guido SECHI, 2018. The Effect of Migration on Latvia's Sex and Age Composition. *Baltic Region*. **10**(1), 107–129.

Zdroje dat

- CROSTAT, 1991. 1.1.2 1991 naselja stanovništvo prema starosti i spolu. Záhřeb: Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku [neveřejná data].
- CSP, 2021. Centrālās statistikas pārvaldes datubāzes: Dzīvi dzimušie laulībā un ārpus laulības pēc mātes vecuma [online]. Rīga: Centrālā statistikas pārvalde [cit. 2021-03-29]. Dostupné z: http://data1.csb.gov.lv/pxweb/lv/iedz/iedz__dzimst/IDG060.px/?rxid=d8284c56-0641-451c-8b70-b6297b58f464
- Eurostat, 2018. Eurostat database: Regional statistics by NUTS classification, verze NUTS 2013 [online]. [cit. 2018-03-18]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/eurostat>
- Eurostat, 2019. GISCO: Geographical information and maps, NUTS 2016 [online]. [cit. 2021-04-26]. Dostupné z: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/gisco/geodata/reference-data/administrative-units-statistical-units/nuts>
- Eurostat, 2021a. Eurostat database: Fertility indicators [online]. [cit. 2020-10-29]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_find/default/table?lang=en
- Eurostat, 2021b. Eurostat database: Fertility rates by age [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_frate/default/table?lang=en
- Eurostat, 2021c. Eurostat database: Live births by mother's age and birth order [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_fordagec/default/table?lang=en
- Eurostat, 2021d. Eurostat database: Population on 1 January by age and sex [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_pjan/default/table?lang=en
- Eurostat, 2021e. Eurostat database: Live births by mother's age and legal marital status [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_fagec/default/table?lang=en
- Eurostat, 2021f. Eurostat database: Regional statistics by NUTS classification [online]. [cit. 2021-04-26]. Dostupné z: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database>

- GANBAATAR, Sukhdorj, 2014. Create a Triangular Graph [online]. Redlands: Esri [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=661a8e7c463a4bd2b529f01221efa8f2>
- GGG, 2017. Generations and Gender Survey Wave 1 – Consolidated [online]. Haag: Generations & Gender Programme [cit. 2021-05-11]. Dostupné z: <https://www.ggp-i.org/data/browse-the-data/>
- HFD, 2020. The Human Fertility Database: Total fertility rate [online]. [cit. 2020-10-29]. Dostupné z: <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>
- HFD, 2021a. The Human Fertility Database: Birth counts, population exposures, and rates: period [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>
- HFD, 2021b. The Human Fertility Database: Total fertility rate, By birth order [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>
- HFD, 2021c. The Human Fertility Database: Mean age of birth, By birth order [online]. [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>
- ŠÚSR, 2018. Zivonarodeni_kraje_SR_1992–1996 [online]. Štatistický úrad Slovenskej republiky [cit. 2021-04-26]. Dostupné z: <https://slovak.statistics.sk/>
- ŠÚSR, 2021. Datacube: Priemerné veku matky pri pôrode [online]. Štatistický úrad Slovenskej republiky [cit. 2021-02-18]. Dostupné z: http://datacube.statistics.sk/#!/view/sk/VBD_DEM/om7031rr/v_om7031rr_00_00_00_sk
- TEMPO online, 2021. Baze de date statistice – Statistica sociala [online]. Institutul Național de Statistică [cit. 2021-03-15]. Dostupné z: <http://statistici.INSSE.ro:8077/tempo-online/#!/pages/tables/insse-table>

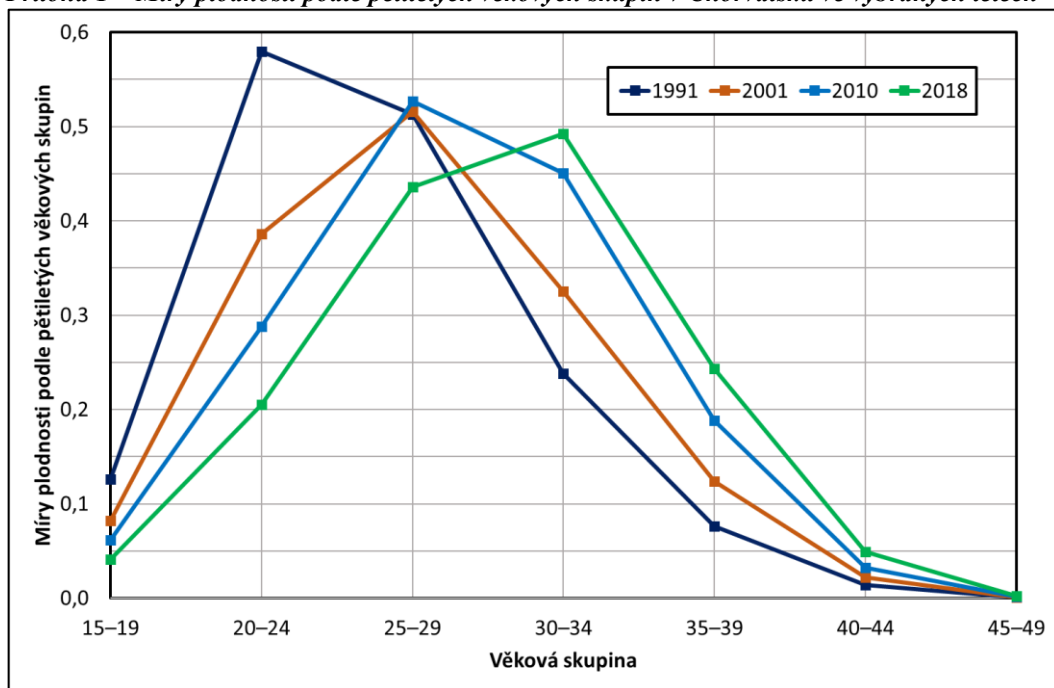

Seznam příloh

Příloha 1 – Míry plodnosti podle pětiletých věkových skupin v Chorvatsku ve vybraných letech	89
Příloha 2 – Úhrnná plodnost v Chorvatsku mezi lety 1960–2004	90
Příloha 3 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Chorvatsku mezi lety 1960–2004.....	90
Příloha 4 – Přehled regionů NUTS 2 (2016) v postsocialistických zemích EU.....	91
Příloha 5 – Změny v regionalizaci NUTS 2 mezi lety 2013 a 2016	92

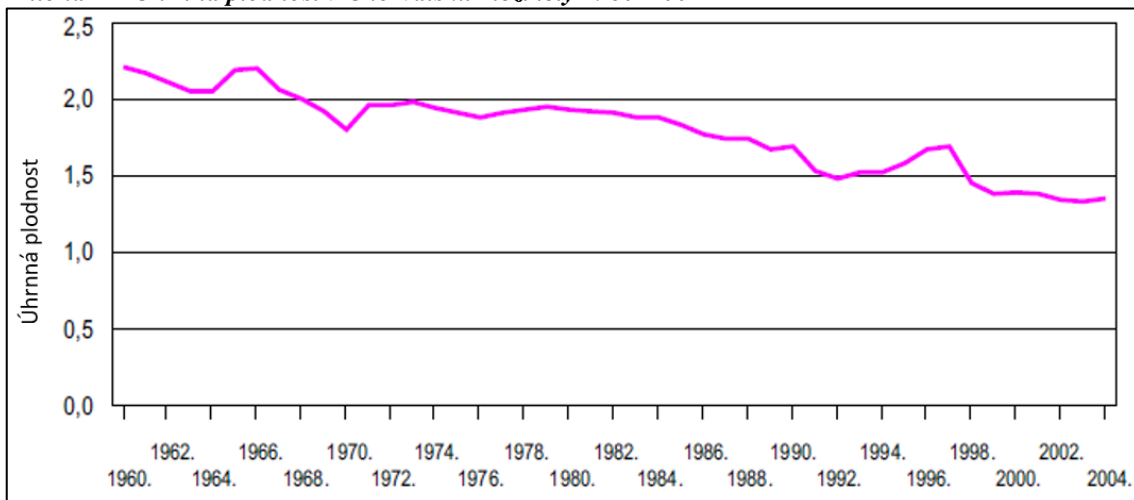
Přílohy

Příloha 1 – Míry plodnosti podle pětiletých věkových skupin v Chorvatsku ve vybraných letech

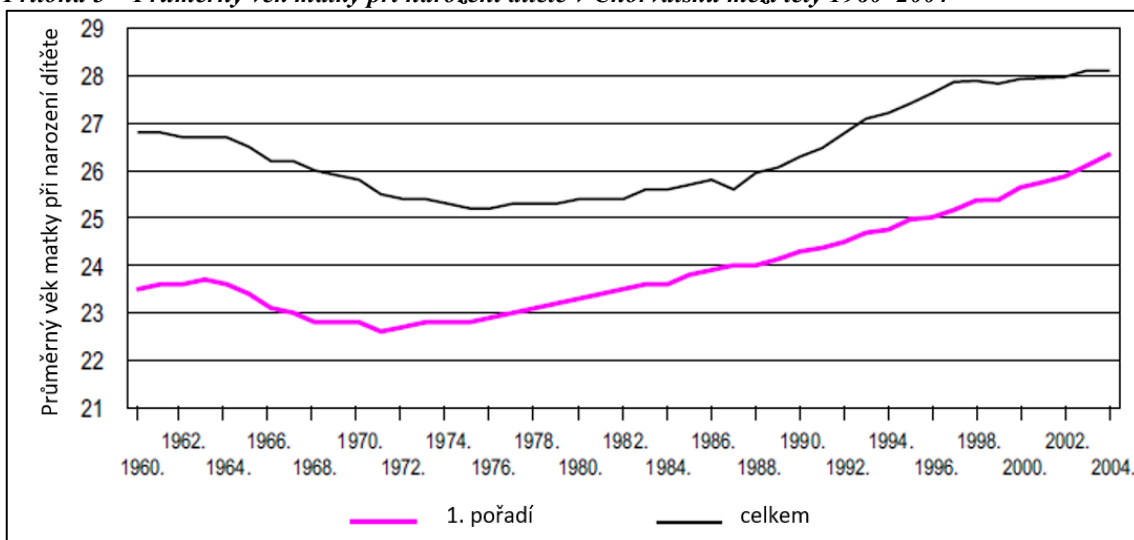
Zdroj dat: CROSTAT (1991); Eurostat (2021b); vlastní výpočty a zpracování

Příloha 2 – Úhrnná plodnost v Chorvatsku mezi lety 1960–2004

Zdroj: CROSTAT (2006); převzato, přeloženo

Příloha 3 – Průměrný věk matky při narození dítěte v Chorvatsku mezi lety 1960–2004

Zdroj: CROSTAT (2006); převzato, přeloženo

Příloha 4 – Přehled regionů NUTS 2 (2016) v postsocialistických zemích EU

Stát (kód)	NUTS 2	
	kód	název
Česko (CZ)	CZ01	Praha
	CZ02	Střední Čechy
	CZ03	Jihozápad
	CZ04	Severozápad
	CZ05	Severovýchod
	CZ06	Jihovýchod
	CZ07	Střední Morava
	CZ08	Moravskoslezsko
Maďarsko (HU)	HU11	Budapest
	HU12	Pest
	HU21	Közép-Dunántúl
	HU22	Nyugat-Dunántúl
	HU23	Dél-Dunántúl
	HU31	Észak-Magyarország
	HU32	Észak-Alföld
Polsko (PL)	PL21	Małopolskie
	PL22	Śląskie
	PL41	Wielkopolskie
	PL42	Zachodniopomorskie
	PL43	Lubuskie
	PL51	Dolnośląskie
	PL52	Opolskie
	PL61	Kujawsko-pomorskie
	PL62	Warmińsko-mazurskie
	PL63	Pomorskie
	PL71	Łódzkie
	PL72	Świętokrzyskie
	PL81	Lubelskie
	PL82	Podkarpackie
	PL84	Podlaskie
	PL91	Warszawski stołeczny
PL92	Mazowiecki regionalny	
Slovensko (SK)	SK01	Bratislavský kraj
	SK02	Západné Slovensko
	SK03	Stredné Slovensko
	SK04	Východné Slovensko
Bulharsko (BG)	BG31	Severozapaden
	BG32	Severen tsentralen

Příloha 4 – pokračování

Bulharsko (BG)	BG33	Severoiztochen
	BG34	Yugoiztochen
	BG41	Yugozapaden
	BG42	Yuzhen tsentralen
Rumunsko (RO)	RO11	Nord-Vest
	RO12	Centru
	RO21	Nord-Est
	RO22	Sud-Est
	RO31	Sud-Muntenia
	RO32	București-Ilfov
	RO41	Sud-Vest Oltenia
	RO42	Vest
Chorvatsko (HR)	HR03	Jadranska Hrvatska
	HR04	Kontinentalna Hrvatska
Slovinsko (SI)	SI03	Vzhodna Slovenija
	SI04	Zahodna Slovenija
Estonsko (EE)	EE00	Eesti
Litva (LT)	LT01	Sostinės regionas
	LT02	Vidurio ir vakarų Lietuvos regionas
Lotyšsko (LV)	LV00	Latvija

Zdroj: Eurostat (2019); vlastní zpracování

Příloha 5 – Změny v regionalizaci NUTS 2 mezi lety 2013 a 2016

Stát (kód)	Změna	Původní kód	Nový kód	Aktuální název
Maďarsko (HU)	Dělení	HU10	HU11	Budapest
			HU12	Pest
Polsko (PL)	Rekódování	PL11	PL71	Łódzkie
	Dělení	PL12	PL91	Warszawski stołeczny
			PL92	Mazowiecki regionalny
	Rekódování	PL31	PL81	Lubelskie
	Rekódování	PL32	PL82	Podkarpackie
	Rekódování	PL33	PL72	Świętokrzyskie
Rekódování	PL34	PL84	Podlaskie	
Litva (LT)	Dělení	LT00	LT01	Sostinės regionas
			LT02	Vidurio ir vakarų Lietuvos regionas

Zdroj: Eurostat (2019); vlastní zpracování